

İBRAHİM BAYRAMOV

QƏDİM AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİ

İRƏVAN

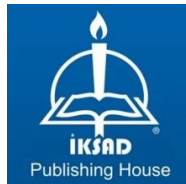

İKSAD
Publishing House

İbrahim Bayramov

**QƏDİM AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİ
İ R Ə V A N**

ANKARA-2023

Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,

except in the case of

brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic

Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-356-7

Cover Design: İbrahim BAYRAMOV

October / 2023

Ankara / Türkiye

Size = 14,8 x 21 cm

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılmışdır. Bu respublikanın qəbul etdiyi ilk qərarlardan biri İrəvanı Ermənistana vermək oldu. Ermənistanın bugünkü paytaxtı XX əsrin əvvəllərində əhalisinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edən bizim tarixi İrəvan şəhərimizdir. Bu gün bu şəhər tamamilə etnik təmizlənməyə məruz qalıb.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İbrahim Bayramov

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan

Elmi redaktor:

Mahirə Hüseynova,
filologiya elmləri doktoru,
professor, Əməkdar müəllim

Əziz Ələkbərli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Məclisin deputatı

Rəyçilər:

Nazim Mustafa,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət Mükafatı Laureatı

Elşad Abışov,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Almaz Bədəlova,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov. Qədim Azərbaycan şəhəri -İrəvan. Ankara: 2023, 210 səh.

Kitabda qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın tarixindən, etnik tərkibindən, İrəvan toponiminin etimologiyasından, İrəvan şəhərinin urbonomlarından, tarixi abidələrinin onomastik vahid kimi rolundan, İrəvanın maarifi, dövrü mətbuatı və ədəbi mühitindən bəhs edilir. Kitabda həmçinin İrəvan şivələrindən nümunələr verilmişdir.

İRƏVAN ŞƏHƏRİ VƏ ONUN TARİXİ HAQQINDA

İrəvan coğrafi məfhum kimi indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş İrəvan qəzası, İrəvan nahiyəsi, İrəvan əyaləti, İrəvan xanlığı və İrəvan quberniyası inzibati-ərazi vahidlərində əksini tapmışdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bu inzibati ərazi vahidlərin adı İrəvan şəhərinin adı əsasında yaranmışdır.

İrəvan şəhəri Çuxur-Səəd bəylərbəyliyyəsinin, İrəvan əyalətinin, XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş və indi Ermənistan adlanan respublikanın paytaxtıdır. Bu şəhər Ağrı vadisinin şimal-şərqində Zəngi çayının sahilində yerləşir.

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri, olduqca münbit və bərəkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur İrəvan bağları və bostanları İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gedər çaylarından çəkirdikləri kanallarla suvarılmışdır. Zəngi çayından şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün 4 kanal – Mamrə, Abuhəyat, Dəlmə və Təzəkənd kanalları çəkilmişdir. Şəhərin cənubundakı bağlar isə Qırxbulaq çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən – Zəngi çayı, Söyüdlük adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gedər (Qırxbulaq)

çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəlində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdir. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarının müstəsna xidmətləri olmuşdur.

N.Əhmədli İrəvan şəhərinin tarixindən bəhs edərkən digər materiallara da istinad edərək yazır ki, İrəvan şəhəri iki hissəyə – İçəri şəhər (qala) və Bayır şəhər hissəsinə bölünmüşdür. İçəri şəhər əsasən qala-şəhərdən ibarət idi. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilində yerləşirdi. Qala üç tərəfdən dərin xəndəklə, digər tərəfdən isə, Zəngi çayının sol sahilində sıldırımında tikilmiş iki hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı vardı: şimalda məşhur Şirvan qapısı, cənubda isə Təbriz qapısı. Mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün qaladan Zəngi çayına çıxış da var idi (Əhmədli N., 2018, s. 9).

İrəvanın adının VII əsrdən (607-ci il) xatırlanması ermənişünaslıqda geniş yayılıb: “607-ci ildə katolikos Abraham, Dvin şəhərində çağırdığı dini iclasda demişdir ki, bu iclasda həm də İrəvandan iki nümayəndə: David və Cocik iştirak eləyirlər” (Uşunluşu U. , 1968, 12: 36). Erməni mənbələrində əksini tapan belə bir məlumat həqiqəti əks etdirmir və ermənişünaslığın daha bir falsifikasiyası, uydurmasıdır.

İrəvan şəhərinin adı 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Rəvan, İrəvan (İcmal dəftəri, 1996, s.159), XVII əsr mənbəyində Rəvan (Çələbi E., 1997, s.50), 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə İrəvan (İcmal dəftəri, 1996, s. 75), XIX əsr rus mənbələrində Erevan, Erivan (Шопен И.,1852, с.260-261), erməni mənbələrində şəhərin adı Erivan, Ayravan, Evran, Errelevant, Rəvant, İrvan formalarında qeyd edilmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən Yerevan formasında yazıya alınmışdır. Şəhər guya I Argıştinin e.ə. 782-ci ildə tikdirdiyi Erebuni qalasının yaxınlığında salınmışdır.

Rus arxeoloqu M.V.Nikolski 1893-cü ildə indiki Ermənistan ərazisinə səyahət edərək Göyçə gölünün sahilində qədim yazıları araşdırmış və gölün sahilindəki Gölkənd (ermənilər Zovinar deyir) kəndinin yaxınlığında tapdığı yazıları b.e.ə. VIII əsrə aid etmişdir. Bu daş kitabələrdə qeyd edilir: Urartu şahı I Rus (e.ə. 730-714) deyib ki, ölkəni, o cümlədən İrəvan ölkəsini zəbt etdim (Урһунһуаһ U. , 1968, էջ: 30).

Buradan aydın olur ki, Urartu şahının işğal etdiyi yer qədim türk ərazisi olub. Deməli, bir yaşayış məskəni kimi İrəvan qədim tarixə malikdir.

İrəvan şəhərinin XV-XVI əsrlərə salınması tarixi mənbələrdə əksini tapmışdır. Bununla bağlı XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi

İrəvanın XV əsrdə salındığını yazır: “Hicri – 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhıcanı adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görünür. Öz ailə üzvlərilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur”(Çələbi E., 1997, s. 50).

Tədqiqatçıların bir qismi isə İrəvan şəhərinin salınmasını Xətəinin adı ilə bağlayırlar. Tarixçi-toponimist Q.Qeybullayev yazır: “... yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur” (Qeybullayev Q., 1992, s. 40). Fikrimizcə, şəhərin salınması XVI əsrə aid edilə bilməz. Çünki Şah İsmayıl İrəvan şəhərini yox, İrəvan (Rəvan) qalasını tikdirmişdir. Bununla bağlı Evliya Çələbinin bir məlumatı da diqqəti çəkir: “...h. 915 (1509-10)-cu ildə İran Şahı (?-İ.B.) Şah İsmayıl orada qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş verir. O da 7 ilə qədər orada qala tikdirərək adını “Rəvan” qoyur. Zəngi çayının şərq sahilində yerləşmiş daş və kərpicdən tikilmiş möhkəm, gözəl bir qaladır, ancaq hasarı yoxdur” (Çələbi E., 1997, s. 50).

Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvanın adı VII əsrdən bəlli olmuşdur (Məmmədov İ., 2002, s. 33).

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhəri haqqında yazır: “İrivan (müəllif İrəvan şəhərinin adını İrivan formasında qeyd edir) böyük şəhərdir: onun çox böyük hissəsi dağlardan və

üzümlüklərdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nor-uest, Kırkbulaq o Südest) çayları axır” (Şardən J., 1994, s. 21).

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli İrəvan şəhərinin coğrafiyası ilə bağlı yazır: “İrəvan qədim şəhərlərdən birisi hesab olunur. Bu şəhərin binası və təmiratı Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olubdur. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxurda düşübdür. Şimali-qərbi və şimali-şərqi tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düz yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və məzrələri vardır” (Köçərli F., 1981, s. 201).

İrəvan dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Evliya Çələbi hələ XVII əsrdə qeyd edirdi ki, “Rəvanda (İrəvanda-İ.B) qazı, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, münşi, yasavul ağası, qorçubaşı, eşik ağası, dizçökən ağa, yeddi mehmandar və kəndxuda vardır” (Çələbi E., 1997, s. 54).

İrəvan qədim Azərbaycan şəhəri olmaqla Azərbaycan tarixinin bir parçası, Qərbi Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Heç təsadüfi deyil ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli İrəvanın elm və mədəniyyət tariximizdə oynadığı rolu qiymətləndirərək XIX əsrin əvvəllərində demişdir: “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub” (Köçərli F., 1981, s.202).

Qədim türk yaşayış məskəni olan İrəvan VII əsrdə (642-643) Ərəblər tərəfindən işğal edilmiş, XI-XIII əsrlərdə səlcuq türklərinin, XIII-XIV əsrlərdə monqol-tatarların tabeliyinə daxil edilmiş, XV əsrdə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur. 1570-1590-cı illərdə İrəvan tam şəkildə Osmanlıların idarəçiliyi altında olmuşdur (İsmayılov R., 1993, s. 60).

1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” İrəvan şəhərinin müqatiələri (Dövlətə müəyyən qədər pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən vergi toplama hüququ, iltizam – İ.B.) əksini tapmışdır:

İrəvan gömrüyünün müqatiəsi. Gəlir: 1.320.000 ağça;

İrəvan şəhərinin şamxana müqatiəsi. Gəlir: 36.000 ağça;

İrəvan şəhərinin dabbaqxana müqatiəsi. Gəlir: 36.000 ağça;

İrəvan şəhərinin və Dəmirbulağın qəssabxana müqatiəsi. Gəlir: 60.000 ağça;

Zərboxana müqatiəsi. Gəlir: 40.000 ağça;

Pençik (**Pençik**, mənşəcə farsca olub beş və bir mənasını bildirən *penç* və *yek* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Osmanlı dövlətində 1363-cü ildən sonra işlənməyə başlamışdır. Müharibə zamanı əsir alınanların beşdə birinin əsgər olaraq istihdam edilməsini ifadə edən termindir. Pençik üsulu ilə istihdam edilmiş əsgərlər öncə müsəlman ailələrin yanına verilir, daha sonra əsgər görəvlərə atanırlardı) müqatiəsi. Gəlir: 50.000 ağça;

1827-ci ildə İrəvan Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan şəhəri Azərbaycanın tərkibində Rusiyaya birləşdirildi.

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, türklərin tarixən məskunlaşdığı bu qədim şəhər XX əsrin əvvəllərində ermənilərə verilmişdir. Belə ki, 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məhəmmədhəsən Hacınskiyə bu haqda yazmışdır: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik” (Paşayev A., 1995, s. 6).

Şəhərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar (erməni, rus məhəllələrində azərbaycanlılar həm də “islam”, “farslar”, “müsəlmanlar”, “tatarlar”, “türklər” adı ilə göstərilir) və XVII-XVIII əsrlərdə isə çox az sayda ermənilər yaşamışlar (Məmmədov S., 1992, s. 151-158).

1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Taverniye yazır ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar (azərbaycanlılar – İ.B) yaşayırdılar (Məmmədov S., 1992, s.158).

XVII əsrdə İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarından Cemelli, Ker-Porter, Ceyms Moriyen, Monpero, Kameron, Linç, Dübüa və b. İran hökmdarlarının tabeliyində olan İrəvan şəhərini İran torpağı, bu

torpaqda yaşayan əhalini iranlı, fars kimi qələmə vermişlər (Məmmədov İ., 2002, s. 31).

İ.Məmmədov yazır və ritorik sualla fikrini ümumiləşdirir: “Şəhər torpaqlarını cənub-qərbdən axan Qırxbulaq və şimal-qərbdən axan Zəngi çayları suvarır. Sərdarın sarayı çox gözəl, möhtəşəm bir imarətdir. Min addım o yanda bir qala bürcü ucalır, ona burada “Keçi qalası” deyirlər. Sual olunur: ərazinin sahib sakinləri farslardırsa, çayların adını niyə “Qırxbulaq”, “Zəngi” qoyublar? Qalanı ucaldanlar, burada yaşayanlar farslardırsa, onun bürcünü nə üçün “Keçi qalası” adlandırmışlar? O zamanlar dünyaya meydan oxuyan öz poetik dillərinə nə olmuşdu ki, farslar bizim ata babalarımızın dodağından əsrlər boyu düşməyən, elə indinin özündə də dilimizin lüğət tərkibində sabit yer tutan “qırx”, “qala”, “bulaq”, “keçi” ifadələrini işlətməmiş, həm də xaricdən gələn səyyahlara bu deyim, bu duyum tərzində çatdırmışlar? Yaxud ərəb, həbəş, ləzgi, tacik, abxaz, acar... da müsəlman deyilmi? Bəs nə üçün onlarda bu ifadələrin deyim-duyum tərzini bambaşqadır? (Məmmədov İ., 1985, s.7).

Əsl həqiqət isə belədir ki, İrəvan şəhərində yaşayan əhali “iranlı”, “fars” yox, Azərbaycan türkləri olmuşdur.

İrəvan qədimdən inkişaf etmiş Azərbaycan şəhəri olmuşdur. Burada hətta pul kəsilirdi.

XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Türkiyə coğrafiyaçısı Evliya Çələbi yazır: “Şəhər (İrəvan şəhəri – İ.B.) içərisində təqribən

2600 üstü örtülü torpaq ev vardır. Onlardan ən abad və gözəli xan sarayıdır ki, Əmirqunə xan abadlaşdırmışdır. Bu sarayın yaxınlığında, sol tərəfində şah zərrəbxanası yerləşir. Burada abbası və bisti (mis sikkə-İ.B) kəsilir. Yayla qapısı qarşısında olan böyük əraziyə qədim şəhər deyirlər. Burada cümə məscidi, karvansara, üstüörtülü və üstüaçıq bazar vardır. Körpü başında xan bağı yerləşir. Yenə orada cümə məscidi, karvansara, hamam, üstüörtülü bazar çoxdur, bir növ şəhərdir” (Çələbi E., 1997, s. 54-55).

Şah İsmayılın dövründə İrəvan şəhərinə xüsusi fikir verilmiş və şəhərin abadlaşdırılması diqqət mərkəzində dayanmışdır.

S.Sərdarinian yazır: “İrəvan Şah İsmayıl Səfəvi dövründə əsas şəhərindən biri kimi formalaşdı. O, daim Şah İsmayılın xüsusi diqqətində olmuş və sərkərdə Rəvanqulu xanı bu bölgəyə hakim təyin edərkən şəhərin abadlaşdırılmasına diqqət yetirməyi ona tapşırırmışdı” (Səməd S.).

İrəvan şəhərində, bilavasitə azərbaycanlıların həyatı ilə bağlı tarixi abidələr kifayət qədər olmuşdur.

Bu tarixi abidələri bilərəkdən gah farslara aid etmiş, gah da “yapon bəzəkləri”, “Çin memarlıq nümunələri” adlandırmışlar.

İrəvan şəhərində tarixi abidələr içərisində məscidlər xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Şəhərin 1831-ci ilin kameral təsvirinə görə İrəvan şəhərində 8 məscid olmuşdur ki, onun ikisi İrəvan qalasında yerləşirmiş. Qaladakı məscidlər cəbbəxanaya və mağazaya çevrilibmiş.

Digər məscidlər isə İrəvan Şəhər hissəsində (Zal xan məscidi, Novruzəlibəy məscidi, Sərtib xan məscidi), Təpəbaşı hissəsində (Hüseynəli xan məscidi, Hacı İmamverdi məscidi), Dəmirbulaq hissəsində (Hacı Cəfər məscidi) yerləşirdi (Əhmədli N., 2018, s.62).

İ.Məmmədov İrəvan şəhərində 1906-1911-ci illərdə 9 məscidin olduğunu göstərsə də, onların 8-nin adı qeyd etmişdir: Hacı Cəfər məscidi, Dəmirbulaq məscidi, Qoşa qala məscidləri, Hacı Novruzəlibəy məscidi, Göy məscid, Sərtib məscidi, Şəhər məscidi, Təpəbaşı məscidi (Məmmədov İ., 2002, s. 9). Bununla yanaşı 1733-cü ilin məlumatına görə, İrəvan qalasının içində, Topxana məhəlləsi tərəfdə Mahmud məscidi də olmuşdur (İcmal dəftəri, 1996, s.67). Lakin bu gün yalnız bir məscid – Göy məscid qalmışdır ki, həmin məscidi də ermənilər fars məscidi kimi dünyaya tanıtmmaq istəyirlər.

Nazim Mustafa İrəvan şəhərindəki məscidlərlə və onların taleyi ilə bağlı yazır: “Tarixi mənbələrdə İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adı göstərilir. Göy məscid (və ya Hüseynəli xan), Qala məscidi (Sərdar yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (və ya Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan baxılında İrəvanın müsəlman şəhəri olduğunu göstərirdi. Lakin Sovetlər dönməində məscidlər bir-birinin ardınca ləğv edilmişdir. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarixi muzeyi

yaradılmış, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonlarına çevrilmişdir. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək məscid kimi fəaliyyət göstərmiş, lakin erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılmışdır” (Mustafa N., 2015, s.15).

İrəvan şəhərinin tarixi məhəllə (Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yonçalıq və Börkçülər, Abbasdərə, Köşəkli, Abihəyat, Qızıqlala, Dərəbağ, Dərəkənd, Dəlmə, Noraguğ, Xosrovabad, Zəvzıkar), karvansara (Gürcü karvansarası, Culfa karvansarası, Zöhrəbxan karvansarası, Tahir karvansarası, Sərdar karvansarası, Sulu qamçı karvansarası, Tağlı karvansara, Susuz qamçı karvansara, Hacı Əli karvansarası), meydan (Hüsenəli xan məscid meydanı, Zal xan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı), bağ (Dəlmə bağları, Topçubaşı bağları, Qırxbağ, Bağça, Güllü bağ, Kəhya bağı, Vəzir bağı, Dağbaşı bağı, Yüzbaşı Kazımın bağı, Hacı Babanın bağı, Mirzə Rəfinin bağı, Böyük xan bağı) adları da Azərbaycan dili əsasında yaranmışdır.

1831-ci il İrəvan şəhərinin kameral siyahısında şəhərin Təpəbaşı hissəsində Abihəyat məhəlləsinin, Dərəkənd məhəlləsinin, Axund məhəlləsinin, Xan bağları məhəlləsinin, Şəhər hissəsində Köşəkli məhəlləsinin, Zalıxan məhəlləsinin, Xan bağı məhəlləsinin adları göstərilmişdir (Əhmədli N., 2018, s.88-89, 97, 160, 215).

İrəvanda olmuş rus, Avropa səyyahlarının həqiqəti söyləməyə sanki dilləri gəlməmişdir. “Qədim tarixli memarlıq məktəbimizin

təsviri sənətimizdən gözəl örnəklərindən, babalarımızın yüksək sənətkarlıq nümunələrindən vəcdə gələn səyyahlar, tədqiqatçılar, yazıçılar çox təəssüf ki, bu örnəkləri, bu nümunələri tamamilə başqalarına aid etmişlər. Elə həmin Linçin (F.B.Linç – İ.B.) dediyinə görə, xan sarayı ilə Güzgülü salon “fars memarlıq məktəbinə xas olan parlaq abidədir”. İ.Şopenin yazdığına görə guya bu, “Çin memarlıq üslubu ilə ucaldılmış imarətdir”. Xan sarayında daha çox olmuş və qalmış A.S.Qriboyedov daha uzaqlardan yapışıb salondakı, tavanlardakı bəzəkləri “yapon bəzəkləri” adlandırmışdır (Məmmədov S., 1992, s. 46).

1673-cü ildə İrəvanda olan XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden yazır ki, İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O oval formadadır ki, dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər (Azərbaycan türkləri – İ.B.) yaşayırlar (Şardən J.,1994, s. 21).

1679-cu ilin iyun ayının 4-də İrəvan şəhərində zəlzələ olmuşdur. Zəlzələnin nəticəsi çox ağır olmuş, əhali evsiz-eşiksiz qalmış, şəhər viranəliyə çevrilmişdir. Əylisli Zəkəriyyə zəlzələdən böyük ziyan görmüş İrəvan şəhərindəki dağıntıları və şəhərin azərbaycanlılar tərəfindən yenidən bərpa olunmasını, məscidlərlə yanaşı, kilsələrində yenidən tikilməsini belə təsvir etmişdir: “Daş daş üstə qalmadı. Məscidlər, karvansaralar, kilsələr də dağıldı, qala (İrəvan qalası – İ.B.) yerlə-yeksan oldu. Körpülər yatdı, sular batdı,

ölen qalandan çox oldu. Ətrafda it-pişik də gözə dəymirdi. Abbasqulu xanın kürəkəni Zal xan çapar göndərib bu sitəm haqqında dörd yana xəbər yaydı. Gəncədən 800 adam gəldi. Məhəmməd xan Naxçıvandan böyük bir dəstə gətirdi. Bərdədən, Zəyəmdən, Maküdən, Təbrizdən, qonşu xanlıqlar və sultanlıqlardan o qədər adam gəlmişdi ki, qala ətrafında tərپənməyə yer yox idi. Azərbaycan vəziri Mirzə İbrahim iyulun 1-də Təbrizdən gəlib İrəvanda əyləşdi. Qala yenidən ucaldı. Məscidləri, karvansaraları, kilsələri yenidən tikdirdi. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı” (Azərbaycan kitabı, 1985, s. 9).

İrəvan şəhərində zəlzələ baş verir. Onun köməyinə azərbaycanlılar gəldi, Azərbaycan xanları şəhərin yenidən bərpası üçün bütün qüvvələrini səfərbər etdi. Nə aydın olur? Bu bir daha sübut edir ki, şəhərin əsas, köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur.

Elə bu yerdə bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. İrəvan şəhərində 1679-cu ildə baş verən zəlzələdən dağılan məscidlərlə yanaşı, kilsələri də azərbaycanlılar yenidən tikmişdir. Ermənilər isə 28 ildə (1992-2020-ci illərdə) Qarabağda işğal altında saxladıkları Azərbaycan kəndlərini viranə qoymaqla yanaşı Allahın evi olan məscidləri dağıtmış, donuzların fermasına çevirmişlər. Bu da erməni vandalizminin bir nümunəsidir.

İrəvan şəhərinin etnik tərkibinə nəzər salanda aydın olur ki, İrəvanda tarixən yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bizə gəlib çatan tarixi mənbələrdən bunu aydın görmək olur.

“İrəvan uzun əsrlər boyu yerli türkdilli tayfaların, o cümlədən Qacar qəbiləsinin bir qolunun məskəni olub. Etimadüs-Səltənənin yazdığına görə bu tayfalardan biri “yuxarıbaş”, digəri isə “aşağıbaş” tayfası kimi tanınırdılar. Bu iki adla çağırılan eyni tayfa haqqında fransız və İran tədqiqatçıları bildirirlər ki, çayın yuxarı hissəsində yaşayanlar “yuxarıbaş”, aşağı hissəsində yaşayanlar “aşağıbaş” adlandırılmışdı” (Səməd S.).

Ababsqulu ağa Bakıxanov yazır: “Əmir Teymur Rum Şamdakı tayfalardan (Gəncə ətrafındakı Ayrım tayfası da həmin qəbilədən) əlli min türk ailəsini Gəncə, Qarabağ və *İrəvan* (kursiv bizimdir – İ.B.) ərazilərində yerləşdirilmişdir. Həmin yerlərin əyalətlərinin əhalisi onların nəslindəndir. *İrəvan* (kursiv bizimdir – İ.B.), Gəncə, Qarabağ əhalisinin və əmirlərinin çoxu Qacar nəslindən idi” (Səməd S.).

XVI əsrə aid Çuxur-Səd vilayətinin vergi dəftərində göstərilir ki, İrəvan şəhəri altı məhəllədən ibarətdir ki, burada da yalnız azərbaycanlılar yaşayırlar (Məmmədov S., 1992, s.151).

Erməni tədqiqatçısı A.Papazyan yazır ki, XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı türklərinin müdaxiləsi vaxtında yalnız iqtisadi baxımdan deyil, dövlət-siyasi baxımdan da ermənilərin yenidən

burada (İrəvanda – İ.B.) məskunlaşdırılması vacib idi. Osmanlılara müqaviməti məhz onlar göstərməli idilər (Məmmədov S., 1992, s. 152). Əslində A.Papazyanın “ermənilərin yenidən burada (İrəvanda – İ.B) məskunlaşdırılması” fikri tarixi həqiqətin saxtalaşdırmasıdır. Məhz A.Papazyandan gətirilən sitatın ardınca S.Məmmədov fikrə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, XVIII yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvan şəhərində və bəylərbəyilikdə ermənilər olmamış, burada yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar (Məmmədov S.,1992, s. 152) .

Hələ XVII əsrin 50-ci illərində İrəvana gəlmiş səyyah de-Labule la Quza və 1655-ci il mayın 20-də Lalenin İrəvandan XIV Lüdvikin ünvanına göndərdikləri məktubda yazırlar ki, İrəvan qalasında, həmçinin şəhərdə müəyyən miqdarda erməni vardır.

1670-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş holland taciri Yan Streys yazır ki, İrəvanda az miqdarda yoxsul erməni yaşayır .

1700-cü il martın 10-da İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspar Şillinger yazır ki, İrəvan şəhərinin daxilində yalnız farslar (azərbaycanlıları farslar kimi göstərilir – İ.B.) yaşayırlar (Məmmədov S., 1992, s. 153-154).

S.Məmmədovun İrəvanın etnik tərkibi ilə bağlı təhlili xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. 1730-40 - cı illərdə ölkədə baş verən yeni hərbi strateji dəyişikliklə əlaqədar olaraq indiki Ermənistanın, o sıradan İrəvan əhalisinin coğrafiyasında da dəyişiklik oldu. Türkiyə və İranda yaşayan erməni əhalisi müharibə gözlənilən ərazidən

uzaqlaşmaq məqsədilə kütləvi surətdə indiki Ermənistana, İrəvana axışmağa başladı. Belə ki, 1738-ci il fevralın 25-də İrəvandakı rus konsulu “S.Arapov xarici işlər komissiyasına göndərdiyi məktubunda yazırdı: Qarsın müxtəlif yerlərindən çoxlu əhali fars şəhərindən İrəvana qaçır” (Məmmədov S.,1992, s. 157).

XVI əsrin etibarlı mənbələrindən biri olan “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin materiallarından da görünür ki, İrəvan şəhərinin əsas sakinləri azərbaycanlılar olmuşlar: “Müfəssəl dəftər”də (“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”– İ.B.) İrəvanda 428 evli türk-müsəlman, 224 evli və 9 subay xristian qeydə alınmışdır. Evlilərin ailə tərkibini beş nəfərdən götürməklə, İrəvan şəhərində yaşayan 3.369 nəfərin 63,54%-i türk-müsəlman, 36,5%-i isə xristian olduğunu qeyd edə bilərik. Etnik tərkiblə bağlı məsələni bununla bitirmək olardı, ancaq Abram Yervantsinin əsərində və “Anonim erməni xronikası”nda İrəvanda yüz xristian qaraçı (“poşa”) ailəsinin təqribən 500 nəfərin yaşamasının qeyd edilməsi bu məsələyə bir daha nəzər salmağı tələb edir. Şəhərdə 500 nəfər xristian qaraçının yaşaması (şəhər əhalisinin təqribən 14,9%-i) erməni xronikalarının müəlliflərinin iddia etdiyi kimi, ermənilərin İrəvan şəhərində əksəriyyət təşkil etməsini deyil, daha az sayda olmalarını – 21,6% sübut etməkdədir (İcmal dəftəri, 1996, s. 18).

1818-ci ilin statistik məlumatına əsasən İrəvan şəhərinin 100 min əhalisinin 80%-ə qədərini azərbaycanlılar təşkil etmişdir (İsmayılov M., Əliyev F., 1991).

1827-ci ildə İrəvan ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra azərbaycanlılar, xüsusən də imkanlı azərbaycanlı ailələri təzyiqlərə məruz qalmış, şəhərin azərbaycanlı əhalisinin demoqrafik tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq “1828-1829-cu illərdə zəngin və kübar türk (azərbaycanlı – İ.B.) ailələrinin bir qismi İrana köçdüyündən əhalinin sayı azalmışdır. Bununla belə 11463 nəfər şəhər əhalisinin 7331 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur” (Məmmədov İ., 2002, s. 9).

Ermənilər şəhərə geniş surətdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1828-30-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülmüşlər. Burada 1829-cu ildə 9889 nəfər azərbaycanlı, 2174 erməni, 1831-ci ildə 7331 nəfər azərbaycanlı, 4484 erməni, 1873-cü ildə 5805 nəfər azərbaycanlı, 5959 erməni, 1886-cı ildə 7228 nəfər azərbaycanlı, 7142 erməni, 1897-ci ildə 12516 nəfər azərbaycanlı, 12529 erməni, 1922-ci ildə 5124 nəfər azərbaycanlı, 40396 erməni, 1926-cı ildə 4968 nəfər azərbaycanlı, 57295 erməni, 1931-ci ildə 5620 nəfər azərbaycanlı, 80327 erməni (Կոթլոսյան Ջ., 1932, s. 164-167), 1970-ci ildə 2721 nəfər azərbaycanlı, 738045 erməni, həmçinin kürdlər, ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşamışdır. Bu rəqəmlərdən aydın görünür ki, ermənilər XIX əsrin

əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərindən, daha doğrusu, 1918-ci ildən Sovet Rusiyasının himayəsi altında və onlara arxalanaraq Azərbaycanın digər torpaqlarında olduğu kimi, İrəvan şəhərində də məskunlaşdırılmış, bunun nəticəsi olaraq şəhərin köklü sakinləri olan Azərbaycan türkləri zaman-zaman deportasiya edilmişlər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında azərbaycanlılar şəhərdən tamamilə Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. 1988-ci ilin dekabr ayından İrəvanda bir nəfər belə azərbaycanlı yaşamır. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr keçmiş SSRİ məkanında böyük siyasi gərginlik yaratmış və bununla da bağlı SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində də bu məsələ müzakirə edilmişdir. Bu vaxt Azərbaycanı və azərbaycanlıları sevməyən M.S.Qorbaçov belə tarixi həqiqətləri təhrif etməklə az da olsa, dilə gətirmiş, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda, onun paytaxtı İrəvan şəhərində azərbaycanlıların əhəmiyyətli dərəcə çoxluq təşkil etdiyini söyləmək məcburiyyətində qalmışdır.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 18 iyul 1988-ci ildə keçirilən iclasında keçmiş SSRİ-nin prezidenti M.S.Qorbaçov da qeyd etmişdir ki, əsrin əvvəlində (XX əsrin əvvəllərində – İ.B) İrəvan şəhərinin sakinlərinin 43 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi (Dağlıq Qarabağ, 1989, s.147). Azərbaycan xalqına qarşı rəğbəti olmayan M.S.Qorbaçov tarixi həqiqəti saxtalaşdırmışdır. Belə ki, əslində əsrin

əvvəllərində İrəvan şəhərinin əhalisinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil etmişdir.

İrəvan şəhərinin aborigen əhalisi azərbaycanlılar olduğundan, əhalinin 70-80%-indən çoxunu azərbaycanlılar təşkil etdiyindən Azərbaycan dili həm də İrəvanda yaşayan ermənilərin ümumi anlaşıma dili olmuşdur. “İrəvanda, həm də xanlığın bütün ərazisində fars, ərəb, erməni dili deyil, məhz Azərbaycan dilinin üstün təsir gücünə malik olduğunu və geniş yayıldığını aşağıdakı faktlar bir daha sübut edir. Matenadaranın (İrəvanda əlyazmalar fondu – İ.B.) arxiv fondunda (Kilsə divanı, səh. 290, 319) saxlanılan məktubu 1784-cü ildə kahin Qukas yazmışdır. Məktubda Gürcüstana – II İrakliyə, Bayazidə İsak paşaya göndərilmiş toxumların siyahısı verilmiş, miqdarı və qiyməti göstərilmişdir. Qərribə görünə də, faktdır ki, kilsə xadimi, erməni dilinin mahir bilicisi bu kahin toxumların, demək olar, hamısının adını azərbaycanca yazmışdır: buğda, qarpız, qara qarpız, yonca, xiyar, ispanaq, reyhan, badımcan, gül...” (Azərbaycan kitabı, 1985, s. 11).

Mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan xanlığını 418 il 50 hakim idarə etmişdir ki, onların da hamısı azərbaycanlı idi:

1. Əmir Səəd – XIV əsr-1410
2. Pir Hüseyn -1410-1413
3. Pir Yaqub (Pir Hüseynin oğlu)- 1420
4. Əbdül (Pir Hüseynin oğlu)- 1440

- 5.Yaqub bəy - 1440
- 6.Həsən Əli Qaraqoyunlu -1460
- 7.Div Sultan Rumlu -1515
- 8.Hüseynxan Sultan Rumlu - 1550
- 9.Şahqulu Sultan Ustaclı – 1550-1575
- 10.Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı –1576-1583
- 11.Lələ Paşa -1577
- 12.Xıdır paşa -1583
- 13.Məhəmməd Şərif Paşa -1604
- 14.Əmir Günə xan Qacar - 1605-1625
- 15.Təhmasibqulu xan Qacar - 1625-1635
- 16.Fərhat paşa- 1635
- 17.Kəlbəli xan - 1636-1639
18. Cağata Kötük Məhəmməd xan -1639-1648
- 19.Xosrov xan -1648-1652
- 20.Məhəmmədqulu xan Lələ bəy - 1652-1656
- 21.Nəcəfqulu xan - 1656-1663
- 22.Abbasqulu xan Qacar (Əmir Günə xan Qacarı oğlu)- 1663-1666
- 23.Səfi xan (Alxas Mirzə)- 1666-1674
- 24.Sarıxan bəy - 1674-1675
- 25.Səfiqulu xan - 1675-1679
- 26.Zalxan 1679-1688

- 27.Murtuzaqulu xan - 1688-1691
- 28.Məhəmmədqulu xan - 1691-1694
- 29.Fəzli Əli xan Qacar - 1694-1700
- 30.Zöhrab xan - 1700-1705
- 31.Əbdül Məhəmməd xan - 1705-1709
- 32.Mehrəli xan - 1709-1719
- 33.Allahqulu xan - 1719-1725
- 34.Rəcəb paşa - 1725-1728
- 35.İbrahim paşa və Mustafa paşa - 1728-1734
- 36.Əli paşa dəfdərdar - 1734
- 37.Hacı Hüseyn paşa - 1734
- 38.Məhəmmədqulu xan -1735-1736
- 39.Pir Məhəmməd xan- 1736
40. Mehdi xan Qasımlı (Afsar) -1747-1748
- 41.Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı – 1748-1751
- 42.Xəlil xan Özbək - 1751-1755
- 43.Həsənəli xan Qacar -1755-1759
- 44.Hüseynəli xan Qacar (Həsənəli xan Qacarı qardaşı)–
1759/60-1783
- 45.Qulaməli xan Qacar (Hüseynəli xan Qacarı oğlu) - 1783-
1804
- 46.Məhəmməd Hüseyn xan Qacar
(Ağa Məhəmməd şah Qacarı qardaşı) - 1784-1805

47. Ağaqulu xan Qacar (Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı) - 1797

48. Həsən xan Makulu - 1797

49. Mehdiqulu xan Qacar - 1805-1806

50. Əhməd xan Marağalı - 1806

51. Hüseyn xan Qacar (Qoyunlu)-1806-1827 (ZÜZ, III, 1977, s. 571; Mustafa N., 2015, 261-262)

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi ilə bağlı araşdırmalarda bir qayda olaraq həmişə İrəvan şivəsinin adı da əksini tapır.

“XVIII əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda bir sıra xanlıqların və sultanlıqların yaranması məhəlli dialekt əlamətlərinin inkişafını daha da gücləndirir” (Əzizov E., 1999, s. 284).

Görkəmli maarif xadimi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli Azərbaycan dili şivələrinin təsnifində İrəvan şivəsinin adını ayrıca göstərmişdir: “Qarabağ və Qazax əhalisi bir cürə, Şəki xalqı özgə bir cürə, Şirvan, Salyan, Bakı və Quba adamları başqa bir sayaqda, *İrəvan* (kursiv bizimdir – İ.B.), Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisi qeyri bir şivə üzrə danışıqlar” (Köçərli F., 1978, s.77). M.Şirəliyev (Şirəliyev M., 1967, s. 17), A.Dilaçar, Mənuçehr Əmirpur (Əzizov E., 1999, s. 300-301) Azərbaycan dili şivələrinin təsnifində ayrıca olaraq İrəvan şivəsinə cənub qrupuna daxil etmişlər.

Şəhərin adı 1936-cı ilədək Eriyan, İrəvan adlansa da, 1936-cı ildə adı erməni dilinə uyğulaşdırılaraq Yerevan adlandırılmışdır.

İrəvan toponiminin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Erməni, eləcə də bəzi rus dilli ədəbiyyatlarda göstərilir ki, İrəvan toponimi guya Erebuni qalasının adından əmələ gəlmişdir (Էփրիկյան, 1900, s. 662). H.S.Yefrikyan toponimin Erivan formasına istinadən qeyd etmişdir ki, toponim Yerivand şəxs adı əsasında yaranmışdır (Էփրիկյան.,1900, s. 662). Digər fikrə görə isə guya İrəvan toponimi erməni dilində “görünmək”, “aşkar olmaq” mənasında işlənən “yerevum” sözündən əmələ gəlmişdir (Шопен И.,1852, с. 262). Venesiyada fəaliyyət göstərən “Mxitar birliyi” nümayəndələrinin fikrincə, İrəvan adının izahı Nuhun gəmisini haqqında rəvayətlə bağlıdır. Mxitarlar, o cümlədən Q.İncicyan “Girk dizinin dost” kitabında qeyd edir ki, “İrəvan” adı görünən “peyda olan” (yerval qal) deməkdir. Onun fikrincə, Nuh peyğəmbərin gəmisini Ağrı dağının üstündə dayanarkən guya indiki İrəvan şəhərinin ərazisini görmüş və sahili görən kimi də “yervadz” (göründü) deyir və buradan da “İrəvan adı da yaranmışdır” (Уһиһһуһу U. , 1968, s. 28-29). Əlbəttə, ermənilərin uydurduqları, əsl həqiqətdən çox-çox uzaq olan bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Çünki bunlar tarixi həqiqətlərə kölgə salmaqla yanaşı, onu saxtalaşdırır. “İrəvanın adı, əhalisi və tarixi ilə bağlı dolaşılıqlara isə erməni tarixşünaslığında daha çox rast gəlinir. Tarixçi Tadevos Hakoruan yazır ki, çağdaş Yerevan öz adını Erebunidən alıb. Lakin onun bu yeni adı haçandan işlədilir və əhali

nə vaxt kütləvi qaydada erməniləşib sualına ermənişünaslıq hətta ehtimal kimi də cavab verə bilməyib” (Məmmədov İ., 2002, s. 32).

Alman alimi H.Hübşman şəhərin adını Erevan, həmçinin Erivan formalarında qeyd edərək göstərir ki, Erevan // Erivan toponiminin erməni dilində “görünmə”, “görünən” mənalarında işlənən “yerevum” sözündən əmələ gəldiyini söyləsələr də, əslində bu etimologiya doğru deyil, səhvdir (Hübschman H., 1904, s.425).

Bununla yanaşı, İrəvan toponiminin fars dilində “abad yer” mənasında işlənən rəvan sözündən əmələ gəldiyi fikri də söylənilmişdir (Шопен И., 1852, с. 261).

XIX əsrin rus arxeoloqu M.V.Nikolski “İrəvan” (Erivan) toponiminin eri tayfa adı əsasında yarandığını yazır və qeyd edir ki, burada “eri” tayfası yaşadığı üçün yaşayış məntəqəsi “İrəvan” adlanmışdır (Уһһһһһһһһһһһ U, 1968, s. 30). M.V.Nikolski, eləcə də Sandalcıyan 1900-cü ildə Venesiyada fransız dilində çap olunmuş “Urartu əlyazmaları” əsərində yazırdılar ki, İrəvan şəhərinin adı Eriani sözünün əsasında əmələ gəlmişdir (Капанцян Гр., 1940, с. 8). Yəni İrəvan Eriani toponiminin fonetik formasıdır. V.Həbiboglu “Abbasqulu ağa Bakıxanov” (Bakı, 1992) əsərində yazır ki, İrəvan (Rəvan) İrəvan xanı Rəvanqulu xanın adı əsasında əmələ gəlmişdir.

Hr.Kapansyan indiki Ermənistanın Eriaxi, Erivani paleotoponimlərinin eria (eri) tayfa, nəsil adı (eponim) əsasında formalaşdığına istinad edərək yazır ki, Yerevan (İrəvan – İ.B.) toponimi, ehtimal ki,

eri (a)+ awan sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib “eri ölkəsi” (eristrana; eri+ mesto) mənasını ifadə edir (Капанцян Гр.,1940, с. 8-9). Müəllif eria (eri) tayfa adının Erimena // Ar /a/ mina/, Yeriza // Ariza, Yerasx // Araks, Yerast // Arast, eğbayr // ağbayr sözlərinin tərkibində qorunub saxlandığını göstərir və erməni dilində “e” “a” səs əvəzlənməsinin qanunauyğun olduğunu əsas götürərək “eria” tayfa adı ilə “aria” tayfa adını eyniləşdirir, “eria” tayfasını isə İran mənşəli adlandırır (Капанцян Гр.,1940, с. 8-9).

Hr.Karansyan İrəvan toponimini İran mənşəli etnotoponim hesab edir ki, bu da kökündən səhvdir.

1990-cı ildən sonra Azərbaycanda Qərbi Azərbaycanla bağlı araşdırmalar aparılmağa başlandı. Eyni zamanda İrəvan toponiminin izahı barədə də fikirlər söylənilmişdir.

Cəfər İsmayıloğlu “Yerevan” sözünün etimologiyası” məqaləsində oykonimin etimologiyası üzərində dayanır. Müəllifə görə, Yerevan adının əsasında Erebus, Erebon durur və şəhərin adı On tayfasının adından götürülmüşdür: “Yerevan (Erebus, Erebon) şəhər adının On tayfalarının adından götürülməsi barədə bir əfsanədə deyilir ki, Nuh peyğəmbər gəmidə Ağrı (Ararat) dağının yanına çətəkən uzaqdan quru sahə görərək “Yerebas”– deyə ucadan səslənmişdir. Yerevan sözünün həqiqi mənası ilə (On ərlərin yeri) üst-üstə düşən Yerebas (On asların yeri) sözünün açılışı (nədənsə alimləri, o cümlədən Ov.Şahatunyası, X.Abovyanı, Q.Kuybşmanı

(H.Hübşman – İ.B.), habelə bir sıra tarixçiləri heç də sevindirməmişdir. On tayfasının Yerevan torpağı ilə bağlı olan bu əfsanənin əsasında real ünvan –“Yerebas”–“ As ərlərin yeri” fikri dayanır (İsmayıloğlu C.,1990).

Göründüyü kimi, C.İsmayıloğlu da İrəvan toponimini izah edərkən Nuh peyğəmbərlə bağlı rəvayətə istinad etmişdir. Guya Nuh peyğəmbər Ağrı dağının yanında quru sahə görərkən “yerebas” demişdir. Təbii ki, bu, uydurulmuş rəvayətdən başqa bir şey deyildir.

“İrəvan xanlığı” kitabının müəllifləri F.Əliyev və U.Həsənov İrəvan toponimini “rəvan” sözü əsasında izah edirlər: “Bu şəhər təkcə şərq mənbələrində deyil, eyni zamanda orta əsr rus arxiv sənədlərində çox zaman “Rəvan” adlandırılırdı. Bu da təsadüfi deyildi. Şəhər XVI əsrin əvvəllərində dağlarla əhatə olunmuş rəvan yerdə - düzənlikdə salındığı üçün “Rəvan” adlandırılmışdır. Məlum olduğu kimi. Həmin bölgədə yaşayan azərbaycanlılar “r” hərfinin əvvəlinə “i” hərfi əlavə edirlər. Məsələn, Rza-İrza, rahat-irahat, “rəhmin gəlsin” “irəhmin gəlsin” və s. “Rəvan” sözünün əvvəlinə “i” hərfi hərfi əlavə olunaraq “İrəvan” adı əmələ gəlmişdir. Sonralar ermənilər azərbaycanca səs-lənməsin deyər, bu adı “Yeravan” və yaxud “Erivan” çağırmışlar” (Əliyev F., Həsənov U., 1997, s.40-41).

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikrincə, İrəvan toponimi türk dillərində “dağın gün düşən tərəfi” , “dalğavarı dağ zirvəsi”mənasında işlənən “ir” sözü ilə fars dilində “yer” mənasında

işlənən “van” sözündən əmələ gəlmişdir (Budaqov B., Qeybullayev Q., 1998, s. 270).

V.Aslanov İrəvan toponiminin “ir” və “van” komponentlərindən ibarət olduğunu göstərərək yazır ki, ir ur // ər sözlərinin fonetik variantıdır (Aslanov V., 2002, s. 89) və “Oravan yolların birləşdiyi yer”, “şəhər”, yaxud “icma mərkəzi” kimi mənalarda işlənir. Lakin daha dəqiq desək, yol tanrısına tapınan icmaların mərkəzi (şəhər) deməkdir. “Yerevan “ (İrəvan – İ.B.) toponimi Oravan sözünün fonetik variantı olduğundan türk mənşəlidir (Aslanov V., 2002, s. 89).

İrəvan toponiminin Rəvan, Erivan, Arevan, Ervan, İrvan, İrivan, Errivant, indi də Yerevan fonetik formalarına nəzər salanda aydın olur ki, onların hamısının kökü “er”, “ir”, “ar” komponentlərindən ibarətdir. Türk dillərində “er”, “ər”, “ar”, “ir” “kişi”, “igid” mənasında işlənir (Радлов В.В., т.I, ч.1-2, 1893, с. 1456). Urartu dilində ölkə mənasında işlənən ebani sözü vardır. Hr. Kapansyanın fikrincə, “kənd”, “şəhər” mənasında işlənən avan Urartu dilində “ölkə”, “yer” mənasında işlənən abani //ebani sözündən əmələ gəlmişdir və “avan” sözü fars dilinə mənsub deyildir (Капанцян Гр.,1940, с. 89). Bu qənaətə gəlirik ki, İrəvan toponiminin ikinci komponenti “əvan” Urartu dilində “ölkə”, “yer”, “kənd”, “şəhər” mənasında işlənən abani // ebani sözünün bir variantıdır. Daha doğrusu, “abani” sözünün əvvəlindəki “b” səsi “v”

səsi ilə əvəzlənərək “abani /i /” sözü “avan”, “əvan” formasına çevrilmişdir.

Deməli, İrəvan toponimi türk dilində “kişi”, “igid” mənasında işlənən “ir” etnonimi ilə “ölkə”, “yer”, “kənd”, “şəhər” mənasında işlənən “ebani” aban sözü əsasında əmələ gəlib “igidlər ölkəsi”mənasını ifadə edir.

Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir və təsdiq edir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələri kimi (Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba, Dərələyəz, Vedibasar. Zəngibasar, Gərnibazar, Pəmbək), İrəvan şəhəri də yalnız Azərbaycan türklərinin yaşayış məntəqəsi olmuşdur. İrəvan toponiminin, bilavasitə Azərbaycan dili əsasında izahı da fikrimizin doğruluğuna şahidlik edir.

**İRƏVAN:MAARİF, DÖVRİ MƏTBUAT,
KİTAB NƏŞRİ, ƏDƏBİ MÜHİT**

MAARİF

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 29 dekabr 2021-ci ildə “İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir:

“İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığı çar Rusiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada dünyəvi təhsilə xüsusi diqqət yetirilməsində həmin mühitin özü əhəmiyyətli rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Regionda dünyəvi təhsil verən yeni tipli məktəbin – İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılması da məhz bu vaxtlara təsadüf edir.

1881-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik

yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır. Görkəmli maarifpərvər Firidun bəy Köçərli seminariyanın ilk müəllimlərindən olmuş, geniş mədəni-maarif işləri aparmışdır. Seminariyanın məzunları sırasında xalqımızın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri və dövrünün görkəmli ziyalıları vardır.”

Bu Sərəncam Azərbaycan məktəb və təhsil tarixinin öyrənilməsində yeni istiqamətləri müəyyənləşdirir. Eyni zamanda bu Sərəncamın işığında Qərbi Azərbaycanda, xüsusilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda tarixən fəaliyyət göstərmiş, azərbaycanlıların orta ixtisas və ali pedaqoji təhsil almasında böyük rol oynamış pedaqoji təhsil müəssisələrinin təşkili və fəaliyyətinin elmi istiqamətdə öyrənilməsinə böyük təkan verəcəkdir.

İrəvan şəhəri bütün dövrlərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların mədəni mərkəzi olmuşdur. Firidun bəy Köçərli bu barədə yazır: “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub” (Köçərli F., 1981, s.202). Bu şəhər qədimdən görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin beşiyi kimi tanınmış, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olmuş ədiblər bəxş etmişdir. “İrəvanda dünyanın hər yerindən sorağı gələn ziyalı nəsilləri yetişmişdir. Onlar-

dan XIX əsrin ikinci yarısında tanınan Mirbabayevlər, Bağırbəyovlar, Topçubaşovlar, Muğanlınskilər, Fərəcovlar və başqa nəsillərin nümayəndələri İrəvan quberniyasında nüfuz və mövqə sahibləri olmuşdur. İrəvan Qafqazda elmin, maarifin, mədəniyyətin ən çox inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri kimi tanınmışdır. Burada 1881-ci ildə müəllimlər seminariyası, 3 gimnaziya, bir qadın gimnaziyası, 2 pansionat fəaliyyət göstərmiş, teatr tamaşaları verilmişdir” (Məhərrəmov Z., 2010, s.53).

XIX əsrin 80-ci illərində maarif sahəsində İrəvan şəhərinin ictimai həyatında çox mühüm hadisələr baş vermişdir. 1881-ci ildə İrəvan Oğlan Gimnaziyası, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, 1884-cü ildə İrəvan Qız Gimnaziyası fəaliyyətə başlamışdır (Məhərrəmov Z., 2010, s.59).

İrəvanda azərbaycanlıların mədəni həyatında müstəna rol oynamış Azərbaycan dilli təhsil müəssisələri təhsil tariximizdə xüsusi yer tutur: “Sovet Rusiyası Zaqafqaziyanın sonuncu işğalı dövründə əsrlər boyu Azərbaycanın tarixi ərazisi olmuş İrəvan xanlığının, sonralar isə İrəvan quberniyasının iyirmi min kvadrat kilometrədən artıq ərazisini, 1500 ildən artıq öz dövlətini itirmiş, bütün dünyaya səpələnmiş, yeni dövlət yaratmaq üçün ermənilərə bəxş edildi. Müstəmləkəçilik dövründə bütün qırğınlara, məhrumiyətlərə baxmayaraq, Ermənistanda, onun paytaxtı İrəvanda Azərbaycan xalqı öz mənəviyyatını qoruyub saxladı, elmini,

mədəniyyətini inkişaf etdirə bildi. XIX yüzilliyin birinci yarısında, 1836-cı ildə İrəvanda ilk qəza məktəbini yaradan Mirzə Molla Tağı Məhəmməd oğlu, 1885-ci ildən 1895-ci ilədək İrəvan Oğlan Gimnaziyasının müəllimi Firidun bəy Köçərli, 1881-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasını açan Axund Məhəmməd Bağır Qazızadə, habelə İsmayıl bəy Şəfibəyov, Haşım bəy Nərimanbəyov, Rəşidbəy Əfəndiyev kimi görkəmli maarif-pərvərlərin sayəsində Ermənistanın bütün rayonlarında maarif və mədəniyyətin inkişafı mümkün olmuşdur” (İbrahimov N., 1995, s.411).

XIX əsrdə İrəvanda azərbaycanlıların təhsil alması üçün yerli ziyalılar öz hesablarına məktəblər açaraq, onun maliyyələşməsinə maddi cəhətdən yardım göstərmişlər: “Ermənistan SSR (indiki Ermənistan Respublikası – İ.B.) MDTA-da bir sənəddə deyilir ki, İrəvan ziyalıları iki il davam edən yazışmalardan sonra dövlət tərəfindən istənilən cavabı və köməyi ala bilmirlər. Şəhərdə öz hesablarına yeni məktəb açmalı olurlar. 1898-ci il martın 29-da Göy məsciddə yığıncaq çağırırlar. 104 nəfər iştirak edir. Əliqulu xan İrəvanskinin sədrliyi ilə 14 nəfərlik komissiya seçilir. Komissiya üzvlərindən hər biri həftədə ən azı üç saat məktəbdə olur, onun qayğısını çəkir, hökmən dərs eşidirmiş. Məktəbin xərclərini ödəməyə dair ayrıca bir cədvəl tərtib olunub. Cədvəldən aydın görünür ki, Abbasqulu xan İrəvanski hər il 50 manat, Pənah xan Makinski də 50 manat, qalan 17 nəfərin

hərəsi 25, 31 nəfərin hərəsi 15, 54 nəfərin hər biri 10 manat vermişlər. Bu cədvəldə Eynəli bəy Sultanovun da adı vardır” (Azərbaycan kitabı, 1985, s.18-19).

Bu təhsil müəssisələri təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların savadlanmasında, dövrü üçün yeni tipli məktəblərdə təhsil almasında, “mədəniyyətin tərəqqisi, maarifin yayılmasına yol açmaq sahəsində” (Məmmədov İ., Əsədov S., 1992, s.17) mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən, İrəvan Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan məktəbləri üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

İrəvan xanlığı dönəmində İrəvan şəhərində mollaxanalar, mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Burada dini təhsil alan azərbaycanlılar gələcəkdə həmin dövrdə yeni tipli məktəblərdə təhsil almaları üçün, eləcə də yeni tipli məktəblərin açılmasında fəallıq göstərmişlər. XIX əsrin əvvəllərindən fəaliyyətə başlayan İrəvan progimnaziyası, ikisinifli ibtidai məktəb, İrəvan Kişi Gimnaziyası - İrəvanda maarifçiliyin inkişafında, yüksək təhsil görmüş azərbaycanlıların yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. N.Mustafa bu kontekstdə fikrini əsaslandıraraq yazır: “İrəvan Kişi Gimnaziyası Azərbaycan xalqı, elmi, mədəniyyəti və incəsənəti üçün bir neçə tanınmış şəxslər yetişdirmişdir. Tanınmış dövlət adamlarından Məhəmməd bəy Qazıyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əziz Əliyev, təhsil və

elm adamlarından Miryusif Mirbabayev, Mustafa bəy Topçubaşov, Əhməd Rəcəbli, Maqsud Məmmədov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan Gimnaziyasının məzunu olmuşlar. İrəvan Gimnaziyasını bitirən azərbaycanlı qızların bəziləri 1918-1920-ci illərin soyqırımını nəticəsində İrəvandan köçsələr də, qalanları sovet illərində İrəvanda təhsil və məktəb sahəsində çalışmışlar. İrəvan Kişi Gimnaziyasının məzunlarının bəziləri bölgə məktəblərində (Qərbi Azərbaycanın rayonlarındakı məktəblərdə – İ.B.) müəllim olaraq çalışmış, bəziləri isə Rusiyanın müxtəlif universitetlərində təhsillərini davam etdirmişlər” (Mustafa N., 2015, s. 126).

İrəvanın ipək yolunun üstündə yerləşməsi, burada mollaxana və mədrəsələrin fəaliyyət göstərməsi şəhərin inkişafına öz müsbət təsirini göstərməyə bilməzdi. Eyni zamanda 1875-ci ildə Azərbaycan dilində çap olunmuş “Əkinçi” qəzetində İrəvanla bağlı məlumatların çap edilməsi, eləcə də 1876-cı ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının açılması İrəvanda Azərbaycan dilində ibtidai məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlaması məqsədilə müəllimlər seminariyasının açılmasına xüsusi ehtiyac özünü göstərirdi.

İrəvanda maarifçilik XIX əsrin əvvəllərindən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İrəvan üçsinfli qəza məktəbinin, İrəvan kişi progimnaziyasının, İrəvan rus-tatar (Azərbaycan) məktəbinin fəaliyyəti İrəvanda Azərbaycan maarifçilik sahəsində inkişafını təsdiq edən amillərdəndir. Eyni zamanda “XIX əsrin

sonu, XX əsrin əvvəllərində təhsil və maarifçilik mühitinin inkişafı qızların ibtidai təhsillə yanaşı, həm də gimnaziya və ali təhsil almasına imkan vermişdi. 1911-ci ildə 1-ci və 2-ci Bakı qadın gimnaziyasında cəmi 17 nəfər azərbaycanlı qız təhsil alırdısa, irivan qadın gimnaziyasında 16 nəfər qız oxuyurdu. İrəvan qadın progimnaziyasında 4 nəfər azərbaycanlı qız oxuduğu halda, Balaxanı qadın progimnaziyasında oxuyan 76 nəfər qızın içərisində 1 nəfər də azərbaycanlı yox idi” (Rüstəmov F., 2022, s.66). Aydın şəkildə görürük ki, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda dünyəvi təhsilə diqqət artmış, qızlar həmin məktəblərdə təhsil almışlar.

XIX əsrin axırlarında İrəvan şəhərində təhsil sahəsində yeni səhifə açıldı. 1876-cı ildə açılan Qori Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətindən cəmi 5 il keçdikdən sonra 1881-ci il noyabrın 8-də İrəvan Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. İrəvan Müəllimlər Seminariyasında azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlanması da çox təbii idi. Belə ki, İrəvan şəhərində 1873-cü ildə 5805 nəfər azərbaycanlı, 5959 erməni yaşamışdır. Göründüyü kimi şəhərdə azərbaycanlılarla ermənilərin sayı bərabərdir və buna görə də İrəvan Müəllimlər Seminariyasında azərbaycanlı məktəbləri üçün ibtidai məktəblər üzrə kadr hazırlığının aparılması tam məntiqli idi.

R.Səfərov göstərir ki, Azərbaycanın təhsil tarixində izi qalan İrəvan Müəllimlər Seminariyası – “Kutaisi və İrəvan

quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi barədə” Rusiya İmperiyası Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq yaradılmışdır. Üç maddə və qətnamədən ibarət olan həmin qərar qeyd edilirdi: ... “1) İmperiyada Müəllimlər Seminariyası və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası haqqında Əsasnamələr əsasında Kutaisi və İrəvan quberniyalarının hər birində bir Müəllimlər Seminariyası açılınsın...3) Ştatların layihələri üzrə Seminariyaların saxlanılması üçün – Kutaisi Seminariyasına 27.800 rubl, İrəvan Seminariyasına 28.350 rubl, yekun olaraq isə Zaqafqaziya diyarının yerli büdcəsinə ildə əlli altı min yüz əlli rubl keçirilsin...” (Səfərov R., 2012).

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil müddəti 1881-1895-ci illərdə 3 illik, 1905-1918-ci illərdə 4 illik olmuşdur. Seminariyanın nəzdində hazırlıq sinfi, nümunəvi ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1883-1884-cü ildə hazırlıq qrupunda həftəlik dərslərin saatının miqdarı 36, I sinifdə 35, II sinifdə 39, III sinifdə 40 saat olmuşdur.

Seminariyanın nəzdindəki nümunə məktəbində 1882-1883-cü tədris ilində 64 şagird təhsil almışdır. Onların 13 nəfəri azərbaycanlılar idi.

Aşağı hazırlıq sinfində azərbaycanlı uşaqları həftədə 5 saat rus dili, 5 saat riyaziyyat, 4 saat ilahiyyat, 2 saat tarix, 2 saat coğrafiya, 2 saat fizika, 2 saat təbiətşünaslıq, 2 saat nəğmə, 2 saat hüsnxət, 2 saat

rəsm, 2 saat rəsmxət (həftədə cəmi 30 saat) keçirdilər (Rüstəmov F., 2022, s. 86- 94).

Seminarıyanın direktoru Stepan Suşevskiy olmuşdur. İrəvan Müəllimlər Seminarıyası 37 il fəaliyyət göstərmiş, 1918-ci il avqustun 6-da bağlanmışdır. Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində azərbaycanlılarla bağlı sənədlərdə İrəvan Müəllimlər Seminarıyası barədə də məlumat yer almışdır. 1890-cı ilə aid saxlanılan sənəddə göstərilir ki, Seminarıya açılarda iki sinif olub: hazırlıq və I sinif, 1883-cü ildə III sinif açılıb. 7 buraxılış olub. Məzunlara ibtidai məktəb müəllimi adı verilib. 1884-cü ildə 5, 1885-ci ildə 9, 1886-cı ildə 14, 1887-ci ildə 6, 1888-ci ildə 10, 1889-cu ildə 13 və nəhayət 1890-cı ildə 12 nəfər məzun olub. 12 nəfərdən 6 nəfəri İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə – İ.B.) məktəblərində, 4 nəfəri kilsə-ruhani məktəblərində, 1 nəfəri Stavropolda işləyir.

1895-ci ilə aid saxlanılan sənəddə göstərilir ki, 1895-ci ilə kimi seminarıyanın 14 buraxılışı olub. 1891-ci ildə 12, 1892-ci ildə 4, 1893-cü ildə 5, 1894-cü ildə 9, 1895-ci ildə 14 nəfər olmaqla 123 nəfər məzun olub. Məzunların milli tərkibi müxtəlif olmuşdur: 8 nəfəri rus, 10 nəfəri gürcü, 67 nəfəri erməni, 25 nəfəri tatar (azərbaycanlı – İ.B.), 2 nəfəri dağlı, 10 nəfəri digər millətlər.

İrəvan Müəllimlər Seminarıyasını 1915-16-cı tədris ilində 19 nəfər, 1916-17-ci tədris ilində 22 nəfər, 1917-18-ci tədris ilində 23 nəfər bitirmişdir (Məmmədov İ., 2002, s.622-624).

Seminaryanın fəaliyyəti dövründə Məmmədbağır Qazızadə, Rəşid bəy Şahtaxtinski, Həmid bəy Şahtaxtinski, Cəfər bəy Cəfərov, Molla Məmmədbağır Qazızadə müsəlman (azərbaycanlı – İ.B.) şöbəsinin müdiri olmuşlar. Məmmədbağır Qazızadə, Mixail Klopov, Axund Məmmədbağır Kazımsadə (tatar (Azərbaycan) dili müəllimi), Firidun bəy Köçərli (1885-1895, ana dili və şəriət müəllimi), Mirzə Məmmədveli Qəmərli (1901-1911), Rəhim Xəlilov (1903, Azərbaycan dili müəllimi), Rəşid bəy Şahtaxtinski (1903, Azərbaycan dili müəllimi), Mirzə Cəfər Məmmədov (1911-1917, Azərbaycan dili müəllimi), Məmməd Axundov, K.Şulkin, Axund Məmmədbağır Tağızadə, Mirzə Məmmədveli Qəmərinski, Həbib bəy Səlimov (idman müəllimi), Məmməd Əliyev seminariyada müəllim işləmişlər. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunu Cabbar Məmmədov 1913-cü ildə seminariya-da tatar dili (Azərbaycan dili – İ.B.) müəllimi işləmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları haqqında məlumatlar Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılır.

Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan sənəddən aydın olur ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını Əkbər Mehdi oğlu Əkbərov 1907-ci ildə, Əhməd bəy Qazıyev 1891-ci ildə, Cəfərbəy Cəfərbəyov 1901-ci ildə, Əli Əşrəf Qazıyev 1886-cı ildə, Həsənbəy Axund Molla Xəlilbəy oğlu Qazıyev 1900-cü ildə, Cabbar Məmmədov 1902-ci ildə, Fərəməz Mahmudbəyov Əskərbəy

Bəxşəlibəyov oğlu 1917-ci ildə, Məmməd bəy Əlibəy oğlu Mahmudbəyov 1914-cü ildə, Həsən Nəzirbəyov 1887-ci ildə (Fond 19), Saleh Məşəditeymur oğlu Güllücinski 1916-cı ildə, Ağabəy Rəhimbəy oğlu Firidunbəyov 1905-ci ildə (Fond 94) bitiriblər (Məmmədov İ., 2002, s.636-644).

XIX əsrin sonlarına doğru İrəvanda yeni məktəblər açılır, şəhərin teatr həvəskarları tez-tez tamaşalar göstərirdilər. “Rus-Azərbaycan” qız məktəbi əhalinin rəğbətini qazanmışdır. Məktəbin müdiri Haşım bəy Nərimanbəyov, İrəvan gimnaziyasının müəllimlərindən İsmayıl bəy Şəfibəyov, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi Rəhim Xəlilov, Mirzə Məmmədveli Qəmərinski, Axund Məmmədbağır Qazızadə və b. bu sahədəki xidmətləri unudulmazdır.

Axund Məhəmmədbağır Qazızadənin evində yerləşən ikisinifli rus-tatar (Azərbaycan) qızlar məktəbinin himayəçisi knyaginya Yelena Çaqodayeva (İrəvan quberniyasının vitse-qubernatoru knyaz Aleksey Çaqodayevin həyat yoldaşı), müdiri Antonina Kalinina, şəriət müəllimi Pıxakadze olmuşdur. Ermənistanın Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan sənəddə oxuyuruq: “İrəvan quberniya xalq məktəbləri direktoru şəhər rəisinə göndərdiyi məktubda yazır: Rus-tatar qızlar məktəbi nadir tədris ocağıdır. Qafqazda müsəlman qızlarının oxuduqları 3 ibtidai məktəb var. Bu məktəbə Bakı şəhərindəki məktəbin nümunəsində rus-tatar məktəbi adı verilib. Tatar

(azərbaycanlı – İ.B.) uşaqları təkcə tatar (Azərbaycan dili – İ.B.) deyil, həm də rus dilində təhsil alırlar. Məktəbə hər il şəhər büdcəsindən 620 m vəsait ayrılarsa, böhran aradan qaldırılır” (Məmmədov İ., 2002, s.624).

Molla Məhəmmədbağır Qazızadə ilə eyni dövrdə maarif və mədəniyyətin yayılmasında hər cür məşəqqətlərə sinə gərən Mirzə Qədim İrəvani, İsa Sultan, Əbülfət və Məhəmməd Şahtaxtinskilər, Fazil İrəvani, Firidun bəy Köçərli, Əliquluxan İrəvanski, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Məmmədveli Qəmərinski, Haşım bəy Vəzirov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə, Cabbar Əsgərzadə, Mir Məhəmməd Fətullayev, Abbas ağa Fərəcov kimi çoxsaylı ziyalılar üzərinə düşən missiyanı şərəflə doğruldurdular.

İrəvan progimnaziyasının hazırlıq sinfinin müəllimi olmuş Stepan Zelinskinin (milliyyətə erməni idi) SMOMPK-da (“Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”ndə) dərc etdirdiyi “İrəvan şəhəri” məqaləsində göstərir ki, 1880-ci ildə İrəvan şəhərindəki məscidlərdə 153 şagird təhsil alır ki, onların təlimi ilə 8 müəllim məşğul olur. Bundan əlavə, İrəvanda ali dini müsəlman məktəbi fəaliyyət göstərir və orada tələbələrdən təhsil haqqı alınmır, əksinə təhsildə müvəffəqiyyətlərindən asılı olaraq məscid onlara 3 rubldan 10 rubladək mükafat verir. Müəllif ali dini müsəlman məktəbində əksəriyyətinin kəndlərdən gələnlərdən ibarət olduğunu, hər il 60-a

qədər tələbənin təhsil aldığı, tam kursu bitirdikdən sonra onlara axund rütbəsi verildiyini və əmmamə daşımaq səlahiyyətinə malik olurdu. S.Zelinski ali dini məktəbin hansı məscidin nəzdində fəaliyyət göstərdiyini yazmasa da, belə güman etmək olar ki, həmin məktəb şəhərin baş məscidi olan Cümə və yaxud Hüseynəli xan məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir (Çingizovlu Ə., 2011, səh.23-32).

Gələcək tədqiqatların elmi-pedaqoji istiqamətinin düzgün müəyyənləşdirilməsində İrəvan Müəllimlər Seminariyasında dərs deyən azərbaycanlı ziyalılar barədə qısa məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Molla Məhəmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadə İrəvan quberniyası ruhani məclisinin rəisi, qazi, pedaqoq Molla Məhəmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini atası Hacı Molla Mehdi Qazızadədən almış, sonra mədrəsədə oxumuş, ali təhsilini isə Nəcəf şəhərində almışdır. Məhəmmədbağır Qazızadə görkəmli din alimlərindən biri olmaqla yanaşı, fiqh, üsul, hədis, rical, nücum, riyaziyyat, ilahiyat elmlərinə dərinlən yiyələnmiş, ədəbiyyat və şeirdə xüsusi bacarığı ilə fərqlənmişdir.

Firidin bəy Köçərli 1885-ci ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasına təyinat almış və orada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, İrəvanda fəaliyyət

göstərdiyi dövrdə (1885-1890) seminariyada ana dili, hüsnxət fənlərini tədris etmiş, pansion mürəbbisinin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. Pedaqoji sahədə müvəffəqiyyətlərinə görə dəfələrlə mükafatlandırılmışdır. Ona “Kollecski sekretar”, “Titulyar sovetnik” və “Statski sovetnik” rütbələri verilmişdir. F.Köçərli 1893-1894-cü illərdə yenidən İrəvan gimnaziyasında fəaliyyət göstərmişdir. 1895-ci ildə İrəvan şəhərindən gedən F.Köçərli 1910-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı, sonradan isə Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Seminariyanın Azərbaycanın Qazax şəhərinə köçürülməsinə nail olmuşdur.

Mirzə Məmmədveli Qəmərli 1871-ci ildə İrəvan şəhərində çar ordusunun generalı Əli Qəmərlińskinin ailəsində anadan olmuşdur. O əvvəlcə mollaxanada dini dərs almış, sonra gimnaziyaya daxil olmuş, təhsilini tamamlayaraq ayrı-ayrı yerlərdə açılan bir və ikisinfli məktəblərdə ana dilindən dərs demişdir. O, 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbini bitirib, 1900-cu il martın 13-də İrəvan Quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı almışdır. 1901-1911-ci illərdə İrəvan rus-tatar gimnaziyasında işləmişdir.

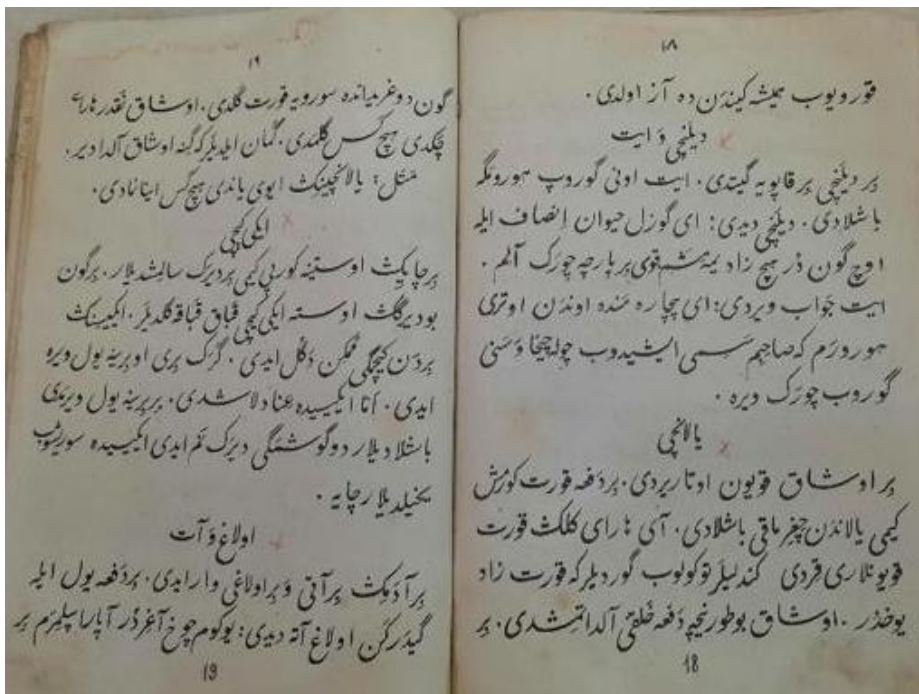
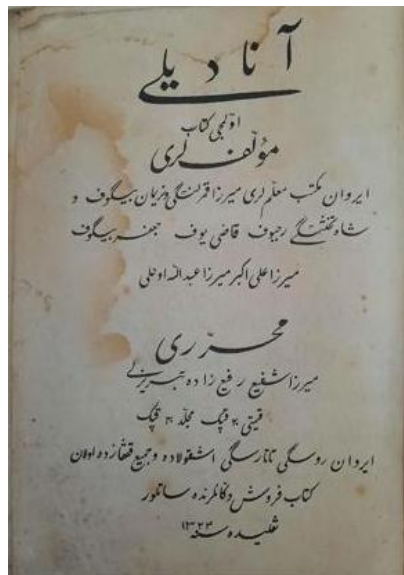
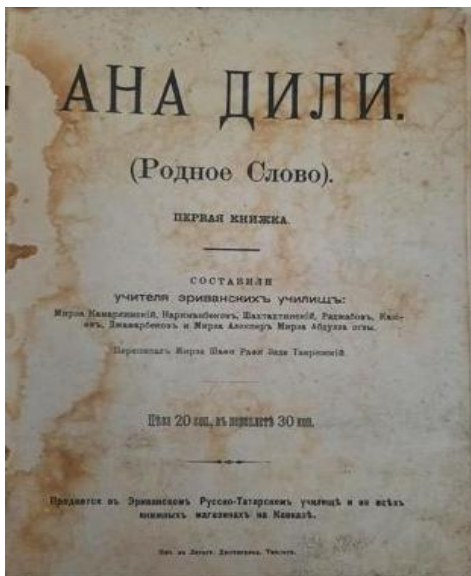
İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 1902-ci il buraxılışı

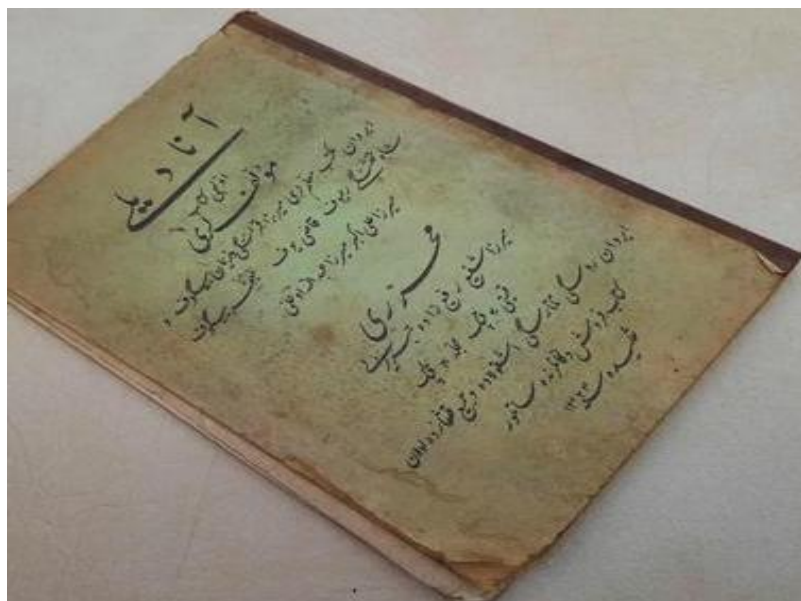
Mirzə Məmmədveli Qəmərli İrəvan ədəbi-mədəni mühitinin tanınmış nümayəndəsi kimi ömrü boyu müəllim işləmişdir. Lakin o, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, bir sıra dəyərli kitabların, o cümlədən “Atalar sözü”, “Vətən dili“, “ İrəvan Quberniyası haqqında xatirələr”, eləcə də birinci, ikinci və üçüncü sinifər üçün “Ana dili” dərsliklərinin müəllifi olmuşdur. O, bir neçə vətənpərvər ziyalı ilə birlikdə 1902-ci ildə İrəvanda ilk qızlar məktəbi açmışdır. Bu haqda “Kaspi” qəzeti, bir qədər sonra “Şərqi-rus” qəzeti özünün 1903-cü il 14-cü nömrəsində həmin məktəbin şəriət müəllimi Məmmədveli Qəmərlińskinin məlumatını dərc etmişdir. Burada deyilirdi: “Bir neçə illərdən bəri şəhərimizdə iqtamət edən Məmmədqulu bəy Kərim

Soltani cənabları zükur məktəbi açıb, hər il beş-on müsəlman uşağı gimnaziyaya –verməkdən başqa bir xüsusi qız məktəbi dəxi təsis etmişdi ki, milyonlar ocağı Bakıdan başqa Qafqaz və Azərbaycanın heç bir yerində belə xeyirli və lazımlı iş əqdəm olunmayıbdır. Hansı ki, bu saətdə 18 nəfər müsəlman qız uşağı məktəbdə öz dilində oxuyub yazmaq və ehkami diniyəsini öyrənməkdən əlavə rusca dəxi kəmal-intizam və tərəqqi ilə təhsil etməkdədirlər”.

Seminarıyada İrəvan Müəllimlər Seminarıyasının müəllimləri tərəfindən 1906-cı ildə nəşr olunmuş "Ana dili" kitabı (Müəlliflər: Mirzə Qəmərinski, Nərimanbəyov, Şahtaxinski, Rəcəbov, Qazıyev, Cəfərbəyov, Mirzə Ələkbər Mirzə Abdulla oğlu. Üzünü köçürən: Mirzə Şəfi Rəfizadə Təbrizski.) dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu.

Eyni zamanda İrəvan Müəllimlər Seminarıyasının şəriət müəllimi Qazızadə Axund Əbdülhəsənin 1911-ci ildə çap olunmuş “Dürusi şəriə” kitabı (4 hissədən ibarətdir) seminarıyada ilahıyyət dərşində istifadə edilirdi (Azərbaycan kitabı, 1985, s.160).

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllimləri tərəfindən nəşr olunmuş "Ana dili" kitabı. 1906-cı il. Müəlliflər: Mirzə Qəmərinski, Nərimanbəyov, Şaxtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyev, Cəfərbəyov, Mirzə Ələkbər Mirzə Abdulla oğlu. Üzünü köçürən: Mirzə Şəfi Rəfizadə Təbrizski.

15 avqust 1906-cı ildə keçirilən Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında iştirak edən Məmmədveli Qəmərinski Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə ilə tanışlığını belə xatırlayır: “Mən Sabirlə 1906-cı ildə Bakıda müəllimlər qurultayında tanış ola bildim. Bizi doktor Nəriman Nərimanov tanış etdi və Sabirə belə dedi: “Mirzə Məmmədveli də İrəvan çuxurunun görkəmli maarifpərvərlərindəndir. İrəvanda bir qrup müəllim heyəti vardır ki, onlar kasıb balalarının təhsili üçün fədakarcasına və yorulmadan çalışırlar. Onların səyi və təlaşi ilə, hətta İrəvanda qızlar məktəbi də açılmışdır. Rəhmətlik Sabirin sevincdən gözləri yaşardı və mənə xüsusi meyl, rəğbət bəsləyərək uzun-uzadı dərddə idik. Mən Sabiri İrəvana qonaq dəvət etdim. Lakin biz ikimiz də bir dərddə və bir vəziyyətdə idik. Bizim İrəvan xərcimizi N.Nərimanov ödədi. Qurultaydan sonra biz İrəvana getdik. Rəhmətlik Sabir Nəriman bəy Nərimanbəyov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Sultanov, Qaziyevlər və başqaları ilə tanış olarkən dedi: “Mirzə, sizin bu müəllimlər, məktəblər, dərs üsulunuz, xüsusən də

müsəlman qız məktəbi məni valeh etdi.Yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sıralarda olacağına əmin olmaq olar” (“Palitra” qəzeti, 10 iyun 2015).

Bu xatirə-açıqlamalar İrəvan türklərinin ictimai-mədəni mühiti haqqında xoş görüntülər yaratmaqla bərabər böyük şairimiz M.Ə.Sabirin də sevinc hissələrini səciyyələndirmiş və onda “yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sıralarda olacağına əmin olmaq olar” inamını gerçəkləşdirmişdir.

Məmmədveli Qəmərlı 1916-cı ildə erməni daşnakları vəhşiliklər, qırğınlar törədəndə böyük çətinliklər bahasına ailəsi ilə Gəncə şəhərinə köçmüş, burada məktəb direktoru işləmişdir. Direktoru olduğu məktəbdə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistandan) məcburi köçürülən qadınları və uşaqları erməni daşnaklarından gizlədən Mirzə Məmmədveli ermənilər tərəfindən elə məktəbdəcə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir (“Palitra” qəzeti, 10 iyun 2015).

1918-ci ildə tarixdə ilk dəfə tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurulan Ermənistan Respublikasında azərbaycanlılara qarşı bəslənən kin-küdurət, Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən İrəvanda azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı birləşmələrinin törətdikləri soyqırımına yanaşı, İrəvan Müəllimlər Seminariyası da təcavüzə məruz qalmış, daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən iki ay sonra – 1918-ci il avqustun 6-da seminariyanın fəaliyyəti dayandırılmışdır. 37 illik fəaliyyəti dövründə İrəvan Müəllimlər Seminariyası öz üzərinə düşən vəzifəni şərəflə

yerinə yetirmiş, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində xüsusi tarixi xidməti olmuşdur. “Tanınmış simalardan Haşım bəy Vəzirov, Həmid ağa Şahtaxtinski, Xaqan bəy Səfiyev, İbadulla Muğanlinski, Şamil Mahmudbəyov, Cabbar Məmmədov bu seminariyanın məzunları olmuşlar. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları quberniyanın (İrəvan quberniyasının – İ.B.) sərhədləri daxilindəki rus-tatar (Azərbaycan) məktəblərinə təyin edilirdi” (Mustafa N., 2015, s.133).

1899-cu ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş Həmid ağa Xəlil ağa oğlu Şahtaxtinski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən biri, parlamentin üzvü, görkəmli maarifçi idi. Pedaqoji fəaliyyətə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında başlamış, seminariyada Azərbaycan və rus dillərini tədris etmiş, eyni zamanda İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur (Əhmədov H., 2014, s. 336).

Haşım bəy Vəzirov İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Qərbi Azərbaycanın Böyük Vedi kəndində müəllimliyə başlamışdır. Daha sonra İrəvan şəhərində, Şuşada, Cavanşir qəzasının Alpout, Şəki qəzasının Kiçik Göynük, Cavanşir qəzasının Bərdə kəndlərində müəllimlik etmiş, bir müddət isə məktəb müdiri işləmişdir. İmperator Nikolay Aleksandroviçin tacgüzarlığı ilə bağlı Şuşada “müsəlman-rus” məktəbi yaradılanda Mir Haşım bəy oraya direktor vəzifəsinə dəvət edilmiş, məktəbdə işləməklə bərabər Şəhər

bələdiyyə idarəsinə qılsını seçilmişdi. O, ictimai işlə qızğın məşğul olmaqla bərabər, Şuşa real məktəbinin hazırlıq sinfində ana dilindən dərs demişdir. O, 30 il jurnalistika sahəsində də çalışmış, “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), “Kavkazets” (1911, rus dilində), “Sədayi-vətən” (1911), “Sədayi-həqq” (1912), “Sədayi-Qafqaz” (1915-1916) qəzetlərini və “Məzəli” (1914-1915) jurnalını nəşr etdirmişdir.

Təəssübkeş bir millətçi olan Mir Həşim bəy erməni quldurlarına qarşı mübarizə apardığına görə 1906-cı ildə ermənipərəst hökumət tərəfindən tutulmuş və sürgün edilməsinə qərar verilmişdir. Lakin xəstə olduğundan bu qərar müvəqqəti olaraq təxirə salınsa da, qubernatorun razılığı ilə sağalan kimi Şuşadan Stavropola sürgün edilmişdir. Onun sürgün həyatı uzun çəkməmiş, 1906-cı ilin ortalarında sürgündən azad olunan Mir Həşim bəy əvvəlcə Şuşaya qayıtmış, sonra Bakıya gələrək ömrünün axırınadək orada yaşayır. O, ömrünün sonunadək peşəkar jurnalist kimi xalqının maarifləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Həbib bəy Səlimov 1881-ci il fevralın 8-də İrəvanda doğulub. İlk təhsilini İrəvan Müəllimlər Seminariyasında alan Həbib bəy daha sonra elə həmin şəhərdə gimnaziyaya daxil olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

Həbib bəy Səlimovun həyatı əsasən hərbi işlə bağlı olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Azərbaycana

polkovnik-leytenant rütbəsi ilə qayıdan Həbib bəy Səlimov Cümhuriyyət ordusunda müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, vətəninə ləyaqətlə xidmət eləmişdir.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar oxuyan məktəblərin pedaqoji kadrlarla təmin edilməsi dövrün azərbaycanlı ziyalılarının qarşısında əsas və həlli vacib olan məsələ olaraq dururdu. Bu baxımdan ER (b)P MK-nın nəzdində fəaliyyət göstərən “Azsaylı xalqlar şöbəsi”nin müdiri Bala Əfəndiyev, EXMK-nın “Azlıqda qalan millətlər” bürosunun rəhbəri Mehdi Kazımov, “Zəngi” qəzetinin məsul redaktoru Mustafa Hüseynov xüsusi səy göstərmişdir. Onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlı kəndlərində məktəblər açılmış, savadsızlığın ləğv edilməsi ilə bağlı kurslar təşkil edilmişdir. Qərbi Azərbaycanın mərkəzdən uzaq kəndlərində belə məktəblər açılmışdır. 1921-1922-ci illərdə indiki Ermənistanın Karvansaray (İcevan) rayonunun Haqqıxılı, Polad, Salah, Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun Çaykənd, Gölkənd, Əmirxeyir, Yanıqpəyə, Qaraqaya kəndlərində ibtidai təhsil verən məktəblər fəaliyyət göstərmişdir (Süleymanov Q., Süleymanov N., 2009, s.10). 1922-1923-cü tədris ilində Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun Çaykənd, Gölkənd, Toxluca, Ardanış, Cil kəndlərində 7 illik məktəblər fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, 1918-1919-cu illərdə indiki Ermənistanda 168 azərbaycanlı məktəbdə 18 min şagird təhsil alırdısa, 1930-1940-cı illərdə 212 azərbaycanlı məktəbdə 23 min 342 şagird olmuşdur. Bu məktəblərdən 94 ibtidai məktəbdə 3941 şagird, 91 tam olmayan orta məktəbdə 119.886 şagird, 27 orta məktəbdə 7965 azərbaycanlı şagird təhsil alırdı. Bununla yanaşı beynəlmiləl məktəblərdə təhsil alanların 8388 nəfərini azərbaycanlı şagirdlər təşkil edirdi (Yusifov B., 1940).

İndiki Ermənistanda tarixən fəaliyyət göstərmiş, Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı məktəbləri üçün yüzlərlə pedaqoji kadr hazırlanmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş İrəvan Türk Pedaqoji Məktəbi (sonralar İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu adlandırılmışdır) Azərbaycan təhsil tarixində xüsusi yer tutur.

İrəvan Pedaqoji Məktəbində Azərbaycan dili və metodu, Azərbaycan ədəbiyyatı, erməni dili, rus dili, rus ədəbiyyatı, hesab və hesab metodu, cəbr, tarix və tarix metodu, SSRİ konstitusiyası, coğrafiya və coğrafiya metodu, təbiət və təbiət metodu, fizika, pedaqogika, psixologiya, şəkil və şəkil metodu, şərq, musiqi və musiqi metodu fənləri tədris edilirdi.

Akademik Yusif Məmmədəliyev 1926-cı ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən bir qədər sonra, ilk əmək fəaliyyətinə İrəvan Pedaqoji Texnikumunda

başlamışdır. Texnikumda Y.Məmmədəliyev 1926-27-ci illərdə kimya-biologiya fənnini tədris etmişdir (Allahverdiyev C., Cəfərov C., 2017, s.24).

İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1931-32-ci tədris ili üzrə 6-cı sinfi bitirənlərin qəbulunu aparmışdır. Qəbul planı rayonlar üzrə planlaşdırılmışdır və 24 oğlan, 17 qızın qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qarakilisə (2 oğlan, 1 qız), Vedibasar (2 oğlan, 1 qız), Basarkeçər (2 oğlan, 1 qız), Sisyan (2 oğlan, 1 qız), Qafan (2 oğlan, 1 qız), Gorus (2 oğlan, 1 qız), Dilican (1 oğlan, 1 qız), Ağbaba (2 oğlan, 2 qız), Dərələyəz (2 oğlan, 1 qız), Vağarşabad (Zəngibasar, Sərdarabad) (1 oğlan, 1 qız), Stepanavan (Calaloğlu) (1 oğlan, 1 qız), Qəmərli (1 oğlan, 1 qız), Meğri (1 oğlan, 1 qız), Axta (1 oğlan, 1 qız), Allahverdi (1 oğlan, 1 qız), İrəvan şəhəri (1 oğlan, 1 qız) (“Qızıl şəfəq” qəzeti, 4 avqust 1931).

1931-ci ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunda Hüseyn Əliyev, Əhməd Nəsrullazadə, Sidiqə Qədimzadə, F.M.Babayeva, M.Əsədova, Z.Bazarbaşyeva, S.Xəlilova müəllim işləmişlər (“Qızıl şəfəq” qəzeti, 12 fevral 1931).

Yüksək səviyyəli pedaqoji kadrların hazırlanmasına görə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1934-cü ildə keçmiş SSRİ-də ümumittifaq texnikumlar yarışında birinci yerə çıxmış və 7000

manat məbləğində pul mükafatına layiq görülmüşdür (Allahverdiyev C., Cəfərov C., 2017, s. 47).

1933-1934-cü tədris ilində İrəvan Pedaqoji Texnikumunun direktoru Bəhlul Yusifov, tədris şöbəsinin müdiri Yusifəli Axundov, ən fəal müəllimləri Zəhra Abbasova, Həsənov, N.Əfəndiyev olmuşdur. 1933-1934-cü tədris ilində pedaqoji texnikumunun VI buraxılışında 32 nəfər azərbaycanlı bitirərək gənc müəllim kimi Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı kəndlərinə göndərilmişdir (Bax. “Qızıl şəfəq” qəzeti, 21 iyun 1934).

Qərbi Azərbaycanda təhsilli milli pedaqoji kadrlara böyük ehtiyac duyulurdu. Bu baxımdan İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu qəbul planını ildən ilə artırmaqla təhsilli pedaqoji kadrların artırılmasına xüsusi fikir vermişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1935-36-cı tədris ilində qəbul planında 175 nəfər nəzərdə tutulmuşdur ki, onların 147-sini oğlanlar, 32-sini qızlar təşkil edirdi. Tələbə qəbulunun planı rayonlar üzrə aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdür:

Vedi -20 nəfər (16 oğlan, 4 qız), Amasiya-20 nəfər (16 oğlan, 4 qız), Basarkeçər-20 nəfər (16 oğlan, 4 qız), Dilican -20 nəfər (16 oğlan, 4 qız), Sisyan (Qarakilisə-İ.B.)- 6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Qafan - 6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Meğri - 6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Mikoyan (Keşişkənd-İ.B.) - 6 nəfər (5 oğlan, 1qız), Əzizbəyov- 6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Qəmərli - 8 nəfər (7 oğlan,

1qız), Vağarşabad (Zəngibasar, Eçmiədzin) - 8 nəfər (7oğlan, 1qız), Stepanavan (Calaloğlu-İ.B.) -16 nəfər (15 oğlan, 1 qız), Oktyabr (Sərdarabad-İ.B.) -6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Kirovakan (Böyük Qarakilsə-İ.B.) -6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Allahverdi - 6 nəfər (5 oğlan, 1 qız), Axta 5 nəfər (4 oğlan, 1 qız), (1 oğlan, 1 qız), İrəvan şəhəri -10 nəfər -(6 oğlan, 4 qız).

1936-1937-ci tədris ilində texnikuma 165 nəfərin qəbulu planlaşdırılmışdır və texnikumda tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması rəhbərliyin daima diqqət mərkəzində durmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, 1936-1937-ci tədris ilində texnikuma riyaziyyat, tarix, ədəbiyyat fənləri üzrə 4 nəfər ali təhsilli müəllim işə qəbul olunmuşdur. Eyni zamanda texnikumda tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədris ləvazimatlarının alınmasına 3000 manat, fənn kabinetlərinə mikroskopların alınmasına 4000 manat, yeni açılan sinifləri təzə inventarlarla təmin etmək məqsədilə 60 parta, 12 yazı taxtası, tələbələrin yataqxanası üçün inventarlar (çarpayı, paltar asılqanı və s.) alınmasına 24000 manat xərclənmişdir (“Qızıl şəfəq” qəzeti, 1 sentyabr 1936).

Texnikumun fəaliyyəti dövründə bir neçə dəfə adı dəyişdirilmişdir. 1925-ci ildə texnikuma görkəmli Azərbaycan yazıçısı, ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun adı verilərək Nəriman Nərimanov adına İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu, XX əsrin 30-cu illərin əvvəllərində texnikum İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texni-

kumu, 1936-cı ildə İrəvan Pedaqoji Məktəbi adlandırılmışdır. İrəvan Pedaqoji Məktəbinə Mehdi Kazımov (1924-1933), Bəhlul Yusifov (1933-1942), Həbib Məmmədzadə (1942-1948), Əsgər Cəfərov (1948, 6 ay bu vəzifədə işləmişdir) rəhbərlik etmişlər. Dövrünün vətənpərvər ziyalılarından olan Ələşrəf Bayramov, Əsgər Əsgərzadə, Bülbül Kazımova, Miryusif Mirbabayev, Məhəmməd Əzimzadə, İsmayıl Babayev pedaqoji texnikumda müəllim kimi fəaliyyət göstərmişlər (Allahverdiyev, C., Cəfərov C., 2017, s.32).

İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin açılması və fəaliyyətini 15 illiyinə “Sovet Ermənistanı” qəzeti (7 dekabr 1940-cı il nömrəsi) xüsusi səhifə həsr etmişdir. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin həmin nömrəsində məktəbin direktoru, Erm.SSR-in Əməkdar müəllimi B.Yusifovun “15 illik yubiley” məqaləsi çap olunmuşdur. Məqələnin Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin araşdırılmasında və öyrənilməsində əhəmiyyətli ola biləcəyini nəzərə alıb məqələnin müəyyən hissəsini burada olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məqələdə deyilir: “Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin 20 qabiliyyətli ilinin gözəl meyvələrindən biri də bu gün 15 illiyini bayram etdiyimiz azərbaycanlı pedaqoji məktəbidir. Az. Pedaqoji məktəbi 15 il ərzində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir.

1925-ci ildə yeni təşkil olunarkən burada 30 tələbəni əhatə edən bir sinif olduğu halda, 1940-41-ci dərs ilində 400-

dən çox tələbəni əhatə edən 18 sinif vardır. Yalnız 1940-41-ci dərslər ilində məktəbə 232 tələbə qəbul olunmuşdur.

Məktəbin birinci buraxılışda (1928-1929-cu il) 28 nəfər, ikinci buraxılışda isə (1929-30-cu il) azərbaycanlı məktəblərinə 32 müəllim vermişdir. Yalnız 1940-41-ci dərslər ilində məktəblərimizə 150 nəfər müəllim verəcəkdir.

Ümumiyyətlə azərbaycanlı pedaqoji məktəbi 1928-ci ildən 1941-ci ilə qədər 836 pedaqoji kadr hazırlamışdır. Eyni müddət ərzində məktəbin yanında olan qiyabi şöbəsi 242 nəfər müəllim və bir illik müəllim kursu təxminən 150 nəfər müəllim buraxmışdır. Özünün 15 illiyində azərbaycanlı pedaqoji məktəbi cəmi 1228 nəfər müəllim buraxmışdır” (Yusifov B., 1940).

7 nəfərlə fəaliyyətə başlayan İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi 1940-cı ildə 25 nəfər müəllimlə fəaliyyətini davam etdirmişdir.

İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin fəaliyyətə başlaması ilə bağlı Ermənistanda 1940-cı ilin Azərbaycan dilində çap olunmuş mətbuat səhifələrində, daha doğrusu “Sovet Ermənistanı” qəzetində müxtəlif fikirlər yer almışdır. Belə ki, Məktəbin 1926-cı ildə təşkil olunmadığı da göstərilir. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin 12 yanvar 1947-ci il tarixli nömrəsində İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin direktoru Həbib Məmmədzadə “Maarif ocağı” məqaləsində yazır: “Bu məktəb

(İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi-İ.B.) 1926-cı ildə təşkil olunmuşdur. O zaman məktəbin 4 sinfi vardı və orada 95 tələbə oxuyurdu. İndi 10 sinif vardır. Bu siniflərdə 279 tələbə oxuyur”. Fikrimizcə, burada müəyyən qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. 1940-cı ildə İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin direktoru olmuş B.Yusifov Məktəbin 15 illiyi ilə bağlı məqaləsində İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin 1925-ci ildə fəaliyyətə başladığını göstərir (“Sovet Ermənistanı” qəzeti 7 dekabr 1940). Biz İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin 1925-ci il tarixdə təşkil edildiyini daha doğru və məntiqli hesab edirik. 1947-ci ilə kimi Pedaqoji məktəbin 19 buraxılışı olmuş və 22 illik (1925-1947) fəaliyyəti dövründə (əyani və qiyabi şöbələrdə) azərbaycanlı məktəblər üçün 1370 nəfər orta pedaqoji təhsilli müəllim kadri hazırlanmışdır.

1946-1947-ci tədris ilində M.Həsənov, Heydərzadə, M.Kazımov, C.Əsgərov, C.Ələkbərov, Ş.Fərhadov kimi dövrün tanınmış müəllimləri İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbində fəaliyyət göstərmişlər.

1947-1948-ci tədris ili üçün İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin əyani və qiyabi şöbələrinə ayrı-ayrılıqda tələbə qəbulu ilə bağlı “Sovet Ermənistanı” qəzetinin 25 iyul 1947-ci il tarixli nömrəsində elan dərc edilmişdir. Lakin indiki Ermənistanda azərbaycanlıların deportasiyası ilə əlaqədar bu, İrəvan

Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin sonuncu elanı olmuşdur. Eyni zamanda İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin qiyabi şöbəsinin azərbaycanlı məktəblərinin ibtidai siniflər üçün orta ixtisaslı müəllimlərinin sonuncu yay sessiyası 1947-ci ilin iyun ayının 25-də təşkil edilmişdir. Yay sessiyasında qiyabi şöbədə təhsil alan 171 tələbə iştirak etmişdir. Pedaqoji Məktəbin direktoru H.Məmmədzadə və dərs hissə müdiri H.Əkbərov qiyabi şöbə tələbələrinin yay sessiyasının mütəşəkkil keçirilməsində xüsusi diqqət göstərmişlər.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdir. Bu qərarların nəticəsi olaraq İrəvan Pedaqoji Məktəbi 1949-cu ildə Azərbaycanın Xanlar (indi Göygöl) rayonuna köçürülmüş və pedaqoji məktəb Xanlar Pedaqoji Məktəbi adlandırılmışdır.

İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlı məktəblərinin pedaqoji kadrlarla təmin olunmasında böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları – Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Mir Cəlal, Mikayıl Müşfiq, Mehdi Hüseyn, Yusif Vəzir Çəmənəzminli, Sabit Rəhman, Səməd Vurğun, Əbülhəsən, Mikayıl Rəfili, Süleyman Rüstəm İrəvan şəhərində müəyyən tədbirlərdə iştirak edərkən İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunda olmuş, tələbələrlə görüşmüşlər. 1935-ci ildə Azərbaycanın görkəmli şəxslərindən ibarət nümayəndə heyəti İrəvanda səfərdə olarkən M.S.Ordubadi texnikumun müəllim və tələbə heyəti qarşısında çıxış edərkən bu tədris ocağının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Türk Pedaqoji Texnikumu bizdə böyük intibahlar yaratdı. Türk mədəniyyətinin nə qədər böyük inkişafda olduğunun canlı şahidi olduq” (Allahverdiyev C., Cəfərov C., 2017, s. 51-52).

Görkəmli coğrafiyaçı akademik Budaq Budaqov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, azərbaycanlı qadınlar arasında filologiya elmləri namizədi və filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almış ilk alim və Dilçilik İnstitutunun ilk qadın direktoru professor Zərifə Budaqova, görkəmli tarixçilərdən professor Yusif Yusifov, professor Süleyman Məmmədov, professor Nəzər Paşayev, metodistlərdən professor Əli Fərəcov, pedaqoqlardan

professor Abbas İsmayılov, filoloqlardan professor Fərhad Fərhadov, professor Cəfər Cəfərov, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyində Baş Məktəblər idarəsinin rəisi, “Azərbaycan məktəbi” jurnalının baş redaktoru işləmiş filologiya elmləri namizədi Zəhra Əliyeva, filologiya elmləri namizədi, dosent Kövsər Tarverdiyeva, filologiya elmləri namizədi, dosent Nəcəf Nəcəfov, tibb üzrə görkəmli alim, əməkdar elm xadimi, professor Nəriman Əliyev, funksional analiz üzrə tanınmış riyaziyyatçı, dosent Qasım Mustafayev, hüquqşünas, hüquq elmləri namizədi Nəriman Yusifov, fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Sabir Səfərov, partiya və dövlət xadimləri Həbib Həsənov, Cümayıl Mərdanov, Tapdıq Əmiraslanov, Abbas Mustafayev, Cəlil Quliyev, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri Abbas Tahir, əməkdar rəssam Cabbar Quliyev və başqaları İrəvan Pedaqoji Məktəbində təhsil almışlar (Allahverdiyev C., Cəfərov C., 2017, s.78-209). Onlar Azərbaycan elminin, təhsilinin inkişafında, eləcə də Azərbaycanın icimai-siyasi, mədəni həyatında yaxından iştirak etmişlər. İrəvan Pedaqoji Məktəbini bitirmiş məzunların əksəriyyəti Azərbaycan elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, əldə olunan tam olmayan məlumatlara görə, fəaliyyət göstərdiyi 25 il ərzində İrəvan Pedaqoji Məktəbini 214 nəfər azərbaycanlı bitirmişdir.

İrəvanda tarixən fəaliyyət göstərmiş orta ixtisas üzrə pedaqoji təhsil müəssisələri Azərbaycan təhsil tarixində özünəməxsus yer

tutur. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi kontekstində İrəvan orta ixtisas pedaqoji təhsil müəssisələrini tədqiq edib Azərbaycan təhsil ictimaiyyətinə çatdırılması əsas vəzifə kimi pedaqogika üzrə mütəxəssislərinin qarşısında əsas vəzifə kimi durmaqdadır.

İndiki Ermənistanda 1930-cu illərdən Ermənistan Dövlət Darülfünunun (Universitetinin-İ.B.) işçi (fəhlə-İ.B.) fakültələrinin nəzdində açılan Azərbaycan şöbəsi vasitəsi ilə azərbaycanlıların ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə fikir verilmişdir. 1934-1935-ci tədris ilində işçi (fəhlə-İ.B.) fakültələrinin Azərbaycan şöbəsində 18 nəfər azərbaycanlı təhsil almışdır. Onlara M.Kazımov, Ə.Yüzbaşıyev və A.Seyidov dərs demişlər. Azərbaycanlı tələbələrin yüksək təhsilə yiyələnməsində müəllimlər (“Qızıl şəfəq” qəzeti, 12 iyun 1935).

7 noyabr 1922-ci ildə Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 1925-ci ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu yaradılsa da, Ermənistan dövləti azərbaycanlıların ali təhsil almalarına ciddi fikir verməmiş, milli ayrışeçkilik göstərmiş və şərait yaratmamışdır. Halbuki Qərbi Azərbaycanda ali təhsilli pedaqoji kadrlara ciddi ehtiyac var idi. Çox çətinliklə ən nəhayət 1937-38-ci tədris ilində Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdində Azərbaycan bölməsinin tarix və filologiya fakültələri açılmışdır. Bununla bağlı indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində çap olunmuş

“Qızıl şəfəq” qəzetinin xələfi “Kommunist” qəzetinin 24 avqust 1938-ci il tarixli (№155) nömrəsində belə bir məlumat verilmişdir: “Pedaqoji İnstitutun (Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutu-İ.B.) yanında azərbaycanlılar şöbəsi açılır. Həmin şöbədə tədrisat (tədris-İ.B.) Azərbaycan dilində olacaqdır. Tarix və dilçilik (filologiya-İ.B.) olmaq üzrə şöbənin iki fakültəsi olacaqdır. Burada 60 nəfər oxuyacaqdır ki, onlar institutun digər fakültələrindəki tələbələr kimi 4 illik kurs keçəcəklər”. 1939-1940-cı tədris ilində Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsində M.Bünyatzadə (Ermənistan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin müdiri), M.Nəsirli, Z.Vəliyev, İ.Şükürzadə, Ə.Əzizov və B.Yusifov dərslər demişlər. Azərbaycan bölməsinin tələbələrindən Oruc Əliyev, Xəlil Məmmədov, Hüseyin Hüseyinzadə, Əkbər Həsənov, Məhbubə Hacıyeva, Şölə Seyidova və Hürmüz Tağızadə təhsildə fərqlənmişlər və onlar, fikrimizcə, Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsinin ilk məzunları olmuşlar.

Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların ali təhsil alması İrəvan şəhərində yerləşən Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdində açılan Azərbaycan bölməsi ilə həyata keçirilmişdir. Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi açıldığı ilk gündən erməni şovinizmi ilə qarşılaşmış, dövlət səviyyəsində onun fəaliyyəti əngənlənmiş, süni maneələr yaradılmışdır. Həmin ali mək-

təbdə oxuduğum dövrdə bu halların canlı şahidi olmuşam. Bununla belə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə öz üzərinə düşən vəzifəni şərəflə yerinə yetirmişdir.

N.Nəcəfov azərbaycanlıların indiki Ermənistanda ali təhsilə yiyələnməsində rastlaşdıqları süni maneələr barədə yazır: “1924-1925-ci dərs ilində azərbaycanlılar üçün ilk dəfə İrəvanda türk işçi fakültəsi açıldı. Bu iş onların ürəyincə olmasa da, bu fakültə 15 il fəaliyyət göstərə bildi, on beş il davam edən bu fakültədə ilk ali təhsilli kadrlar hazırlandı. Bu barədə mətbuatda da yazılar gedirdi. "Qızıl şəfəq" qəzetində 1935-ci ildə bu barədə yazılan bir məqalədə türk fakültəsinin çətinliklərlə qarşılaşmasından bəhs edilirdi. Qəzetin məlumatına görə, burada cəmi 18 tələbə oxuyurdu. Azərbaycan dilində ədəbiyyatın yoxluğu, mütəxəssis kadrların çatışmaması işin keyfiyyətinə öz təsirini göstərirdi.

1936-37-ci dərs ilində İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu da təsis edildi. Beynəlmiləçilik siyasətinə müvafiq olaraq onun nəzdində türk şöbəsi də açıldı. Lakin qəbul qaydalarına, xüsusən azərbaycanlılarla bağlı qoyulan bürokratik tələblər sənəd qəbulunu ləngidirdi. Axırda bu bölmədə yerlər boş qalırdı. Ona görə də elə birinci il “Türk məktəblərində coğrafiya, tarix müəllimlərinə olan böyük ehtiyac nəzərə alınaraq” qiyabi institutun bu bölməsinin coğrafiya və tarix şöbələrinə sənəd qəbulu işi aprelin 10-dək uzadılmışdı. İlbəil yaranan kəm-kəsirin hesabına Azərbaycan məktəblərinin kadr

çatışmazlığı o yerə çatdırılmışdı ki, məktəblər bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşirdi, ona görə də əlavə tədbirlərə əl atmaq lazım gəlirdi. Az sonra, yəni 1937-ci ildə İrəvanda İkiillik Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi də açıldı. Burada 20 nəfərin əyani, 20 nəfərin qiyabi təhsil alması planlaşdırılmışdır. Tədris prosesinin səmərəli təşkilinə imkan olmadığı üçün müəllimlər əsasən Bakıdan dəvət olunurdu. Dərsliklər də Bakıdan gətirilirdi. Lakin ehtiyac yalnız bununla bitmirdi. Azərbaycanlılara lazımi şərait də yaradılmırdı. Bir faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, İrəvan Dövlət Universitetinin nəzdindəki Şərqsünaslıq fakültəsində azərbaycanlıların oxumasına hər cür maneçilik törədilirdi. Bura maraq göstərənlər olsa da, qarşıya belə bir tələb qoyulmuşdu ki, Şərqsünaslıqda oxuyanlar erməni dilini mükəmməl bilməlidirlər. Deməli, o fakültədə yalnız ermənilər, ya da erməni məktəbini bitirənlər oxuya bilərdi” (Nəcəfov N., 2013).

N.Nəcəfovun qeydləri ilə bağlı bəzi dəqiqləşdirmələrə ehtiyac vardır. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı məktəblərini ixtisaslı və təhsilli pedaqoji kadrlara böyük ehtiyac olduğu üçün İkiillik Müəllimlər İnstitutu vasitəsi ilə də pedaqoji kadrlar hazırlanmışdır. 1937-ci ildə Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının İkiillik Müəllimlər İnstitutunda Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdır və həmin şöbəyə 40 nəfər azərbaycanlı ixtisasartırma kursuna qəbul edilmişdir. 40 nəfərdən 20-si əyani, 20-si isə işləməklə yanaşı axşam şöbəsində təhsil alırdılar ki,

onların da 5-ni qadın müəllimlər təşkil etmişdir. 1937-1938-ci tədris ilində Ermənistan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda və Müəllimlərin İxtisasartırma İnstitutunda Azərbaycan şöbəsinin Dil (Azərbaycan dili-İ.B.) və ədəbiyyat, Fizika riyaziyyat, Tarix, Coğrafiya və Təbiət fakültələri fəaliyyət göstərmişdir (Bax. “Qızıl şəfəq” qəzeti, 17 sentyabr 1937). Göründüyü kimi, 1936-37-ci dərslər ilində İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu deyil, Ermənistan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu yaradılmışdır. Digər tərəfdən 40 nəfər azərbaycanlı ixtisasartırma kursuna qəbul edilmişdir. 40 nəfərdən 20-si əyani, 20-si isə qiyabi şöbədə deyil, işləməklə yanaşı axşam şöbəsinə təhsil almışlar.

Ermənistan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin müdiri M.Bünyadzadə olmuşdur. Ermənistan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin 1939-1940-cı tədris ilinin yay sessiyası Dilican şəhərində təşkil edilmişdir. Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin 5 fakültəsində 172 tələbə 40 gün yay sessiyasında iştirak etmişdir. İnstitut müəllimlərdən Nəsirli, Ə.Əzizov, Ə.Cəfərov, Qafarov, Şükürzadə, C.Məmmədov, M.Rzayev tədris prosesinə cəlb edilmişdir. Eyni zamanda azərbaycanlı şöbəsinin qiyabi təhsil alan tələbələrə dərs demək üçün Bakıdan Ə.Seyidov, M.Erivaniski, Əsgərov, Ə.Cəfərov, M.Ə.Cəfərov dəvət edilmişdir. 40 gün sessiya müddətində 5 fakültənin 15 sinfində də (qrupunda-İ.B.) təhsil alan tələbələrə

4068 saat müəhazirə oxunmuş, 450 saat məsləhət saati keçirilmişdir (“Sovet Ermənistanı” qəzeti, 23 avqust 1940).

1941-1942-ci tədris ilində Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun qiyabi şöbəsinin azərbaycanlı bölməsinin dil-ədəbiyyat, tarix, fizika-riyaziyyat və coğrafiya fakültələrinə tələbə qəbulu aparılmışdır. Qəbul imtahanın qaydalarına görə orta məktəbi və pedaqoji məktəbi əla qiymətlə bitirənlər qiyabi şöbəyə imtahansız qəbul edilirdi.

1947-1948-ci tədris ilində Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat və coğrafiya fakültələrinin azərbaycanlı şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir və bu fakültələrə qəbul aparılmışdır. Lakin erməni şovinizminin təsiri nəticəsində Tarix fakültəsinin azərbaycanlı şöbəsinə qəbul dayandırılmışdır.

SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin qərarına əsasən İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsi 1947-1948-ci tədris ilindən üçillik təhsil müddətindən beşillik təhsilə çevrilmişdir. 1947-1948-ci tədris ilində İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat, tarix və fizika-riyaziyyat fakültələrinin azərbaycanlı şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir.

1946-cı ildən başlayaraq İrəvanda azərbaycanlıların ali təhsil almalarına dövlət səviyyəsində manelər törədilməyə başlanmışdır. 1947-ci ilin iyun ayının 3-cü həftəsində (“Sovet Ermənistanı” qəzetinin 29 iyun 1947-ci il nömrəsində göstərilir ki, keçən həftə

(16-22 iyun 1947-İ.B.) İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun professor və müəllimlərinin elmi şurası çağırılmışdır) İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi şurasında azərbaycanlı şöbəsinin yoxlanılması ilə bağlı yaradılmış komissiyanın sədri Şavarşyanın məlumatı dinlənilmişdir. Elmi şurada dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat və coğrafiya fakültələrinin azərbaycanlı şöbəsinin genişləndirilməsinə dair təkliflər qəbul edilsə də, elmi şuranın iclasında azərbaycanlı müəllimlərinin 1946-1947-ci tədris ilində direksiya, kafedra, dekanlıq və tələbələrlə əlaqələri tənqid edilmişdir (Bax. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin 29 iyun 1947).

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları ilə azərbaycanlılar indiki Ermənistandan tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş və bunun nəticəsi olaraq Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan bölməsinin fəaliyyəti də dayandırılmışdır. Azərbaycan bölməsində təhsil alan tələbələr, o cümlədən gələcəyin görkəmli alimləri AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Zərifə Budaqova, filologiya elmləri doktoru, professor Bağır Bağırov, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyində Baş Məktəblər idarəsinin rəisi, sonralar 24 il “Azərbaycan məktəbi” jurnalının baş redaktoru işləmiş təcrübəli təhsil işçisi, jurnalist, əməkdar müəllim Zəhra Əliyeva və başqaları da öz təhsillərini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda davam etdirməli olmuşdular.

İ.Stalinin ölümündən sonra – 1953-cü ildə SSRİ KP MK-nın baş katibi seçilən N.Xuruşovun hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların bir hissəsi öz doğma yurdlarına dönə bilmişlər. Azərbaycanlıların Ermənistanda yüksək ixtisaslı pedaqoji ali təhsil alması Ermənistandakı azərbaycanlı ziyalıların bir nömrəli vəzifəsi olmuşdur. Onların xüsusi səyi nəticəsində ən nəhayət 1954-cü ildə Ermənistan Pedaqoji İnstitutun nəzdində Azərbaycan bölməsinin fəaliyyəti bərpa olunmuşdur. İlk olaraq filologiya fakültəsinin və fizika-riyaziyyat fakültəsinin Azərbaycan bölməsi açılmışdır. 1958-ci ildə filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisasında dəyişiklik edildi və tarix-ədəbiyyat müəllimliyinin Azərbaycan bölməsi yaradıldı.

1958-1959 – cu tədris ili üçün Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı_İ.B.) və tarix fakültəsinin azərbaycanlı şöbəsinə tələbə qəbulu aparılmış və bununla bağlı “Sovet Ermənistanı” qəzetinin 22 iyun 1958-ci il tarixli nömrəsində elan dərc edilmişdir. Bu ixtisasın fəaliyyəti də uzun sürməmişdir. 5 il sonra – 1963-cü ildə X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsinə qəbul dayandırılmış, ibtidai sinif müəllimliyi ixtisasının Azərbaycan bölməsi yaradılaraq bu bölməyə ildə 25 nəfər olmaqla qəbul aparılmışdır. İbtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə kadr

hazırlığı 1969-1970-ci tədris ilinədək aparılmışdır. 1969-70-ci tədris ilində Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsi yaradılmış, elə həmin tədris ilindən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisasına 25 nəfər olmaqla qəbul aparılmışdır. Filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsi 1988-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1988-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistandan tarixi etnik torpaqlarından deportasiyası ilə əlaqədar Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsi də bağlanmış, azərbaycanlı tələbələrin əksəriyyəti təhsillərini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), tələbələrin bir neçəsi Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti), bir neçəsi isə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Gəncə Dövlət Universiteti) təhsillərini davam etdirərək başa çatdırmışlar.

Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə azərbaycanlı alimin rəhbərlik etdiyi yalnız bir kafedra – “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrası yaradılmışdır. Bu kafedrada Azərbaycan dilinə və ədəbiyyata aid bütün fənlər tədris olunurdu. Kafedraya 1980-ci illərə kimi filologiya elmləri namizədi, dosent Əkbər Yərvanlı, 1980-ci ildən 1988-ci ilə kimi filologiya elmləri doktoru, professor Knyaz Mirzəyev rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan bölməsində tədris olunan digər fənlər isə

ermənilərin rəhbərlik etdiyi “Pedaqogika”, “Psixologiya”, “Fəlsəfə”, “Sov.İKP tarixi”, “Bədən tərbiyəsi”, “Etika”, “Estetika”, “Elmi kommunizm”, “Siyasi iqtisad”, “Xarici dillər” aid olduğu kafedralarda tədris olunurdu. Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsində filologiya elmləri namizədi, dosent Lətif Hüseynzadə, filologiya elmləri namizədi, dosent Əkbər Yerevanlı, filologiya elmləri namizədi, dosent Mehdi Həsənov, filologiya elmləri namizədi, dosent Arif Əliyev, filologiya elmləri doktoru, professor Knyaz Mirzəyev, görkəmli partiya və dövlət xadimi Rza Vəlibəyov, Ermənistan SSR Maarif nazirinin müavini, tarix elmləri namizədi Suren Şərifov, tarix elmləri namizədi İsrafil Məmmədov, filologiya elmləri namizədi Məhərrəm Bayramov, “Ermənicə-Azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri, zəngin elmi və tədris təcrübəsinə malik İbrahim Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Hüseynov, filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn İsmayılov, dosent Həsən Səfərov, Sabir Əsədov, fəlsəfə elmləri namizədi Sabir Səfərov, filologiya elmləri namizədi Zaman Vəliyev, filologiya elmləri namizədi Məsim Məmmədov, filologiya elmləri namizədi Şövkət Kərimov, filologiya elmləri namizədi Aida Salahova, baş müəllim Fərrux Rzayev, Ermənistan Müəllimlərin Təkmilləşdirmə İnstitutunun Azərbaycan bölməsi üzrə metod kabinetinin müdiri pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Arzuman Qəmbərov, Əli Dalqılıçov, İrəvanda M.F.Axundov adına orta məktəbinin direktoru Adil

Süleymanov, C.Cabbarlı adına İrəvan Dram Teatrının direktoru, şair Hidayət Orucov dərs demişlər. Azərbaycan bölməsində professor R.Bağramyan “Dilçiliyə giriş”, dosent S.Petrosyan “Sov.İKP tarixi” fənlərini Azərbaycan dilində tədris etmişlər. Bununla yanaşı bəzi fənlərin tədrisi üzrə ixtisaslı kadr olmadığı üçün Bakıdan müxtəlif illərdə ayrı-ayrı ali məktəblərdən, elmi müəssisələrdən tanınmış alimlər dəvət olunurdu. Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Maqşud Cavadov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutundan (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) professor Zeynal Tağızadə (“Müasir Azərbaycan dili” fənni üzrə), professor Fərhad Fərhadov (“Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” fənni üzrə), professor Mehdi Erivanski (“Qədim dünya tarixi” fənni üzrə), dosent Bilal İbrahimov (“Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan dilinin dialektologiyası” fənləri üzrə), dosent Azər Hüseynov (“Azərbaycan dilinin dialektologiyası” fənni üzrə), professor Alməmməd Alməmmədov (“Rus ədəbiyyatı” fənni üzrə), dosent Məmmədbağır Həyatşadə (“Xarici ölkələr ədəbiyyatı” fənni üzrə), professor Nizami Xudiyev (“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənni üzrə), dosent Yunis Məmmədov (“Orxon-Yenisey yazılı abidələrin dili” fənni üzrə), professor Əlisa Şükürlü (“Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənləri üzrə), professor Aydın Hacıyev (“Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası” fənni üzrə), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasından (Azərbaycan Milli Elmlər Akade-

miyası) professor Həmid Əliyev (“Azərbaycan tarixi” fənni üzrə), professor Elməddin Əlibəyzadə (“Azərbaycan ədəbiyyatı” fənni üzrə), Azərbaycan Dövlət Universitetindən (indi Bakı Dövlət Universiteti) professor Əkbər Bayramov (“Psixologiya” fənni üzrə) Azərbaycan bölməsində dərs demişlər.

İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların ilkin təhsili – məktəbəqədər təhsili də heç ürəkaçan olmamışdır. Azərbaycanlıların uşaqları üçün xüsusi bağça olmamışdır. Onlar uşaqlarını məcbur olaraq ya rusdilli bağçalara, şərait olmadıqda isə erməni dilli bağçalara qoyurdular. Bu da erməni şovinizminin başqa bir forması idi.

İrəvanda azərbaycanlı əhalinin orta təhsil alması üçün normal şərait yaradılmamışdır. Şəhərdə 26 Bakı Komissarlarından biri olan Məşədi Əzizbəyov adına 8 illik məktəb, digəri isə görkəmli Azərbaycan ədibi, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov adına orta məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Bu orta məktəb 1935-1936-cı tədris ilində Asriyev adına məktəbin Azərbaycan bölməsinin və başqa məktəblərin azərbaycanlı qrupların əsasında təşkil edilmişdir. Məktəb əvvəllər S.M.Kirovun adını daşımışdır. XX əsrin 40-cı illərində məktəbə M.F.Axundovun adı verilmişdir. Məktəbin ilk direktoru A.Kərimov olmuşdur. Məktəb təşkil ediləndə burada 400 şagird təhsil alırdı və 16 müəllim fəaliyyət göstərirdi. Müəllimlərdən 2 nəfəri ali təhsilli, 12 nəfəri orta təhsilli, 2 nəfəri tam olmayan orta təhsilli olmuşdur. Bir ildən sonra, daha doğrusu, 1937-1938-ci tədris

ilində məktəbi şagird kontinenti 770-ə, müəllim heyəti 35 nəfərə çatmışdır. Əgər 1935-1936-cı tədris ilində müəllimlərin 2 nəfəri ali təhsilli idisə, artıq 1937-1938-ci tədris ilində məktəbdə çalışan 35 nəfər müəllimdən 8 nəfəri ali təhsilli olmuşdur (“Kommunist” qəzeti, 30 iyun 1938).

Bu məktəbə 1940-cı illərdə Fərrux Rzayev, 1980-ci illərdə Adil Süleymanov rəhbərlik etmişdir.

Nazim Mustafa hər iki azərbaycanlı məktəbin fəaliyyəti dövrü ilə bağlı olaraq yazır ki, 1981-1982- tədris ilində M.Əzizbəyov adına 8 illik məktəbdə 36 şagird, M.F.Axundov adına orta məktəbdə 140 şagird təhsil almışdır.

1988-ci ilin ortalarından başlayaraq Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı yeni təcavüz aktları törədilməyə başlamışdır. 1988-ci ilin fevral ayının 23-də erməni vandalları İrəvan şəhərindəki M.F.Axundov adına 9 №-li azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırmışdılar. Ümumiyyətlə, 1988-1989-cu illərdə 155 Azərbaycan məktəbi, 38 qarışıq məktəbdə Azərbaycan bölməsi bağlandı. Bu təcavüzün nəticəsində 3992 müəllim, 48681 şagird Ermənistandan Azərbaycana deportasiya edilmişdir (Mustafa N., 2015, s. 147).

İrəvanda azərbaycanlıların təhsil aldığı orta ixtisas təhsil müəssisələrindən biri İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumu olmuşdur. Texnikum XX əsrin 30-cu illərindən 1989-cu ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Texnikum şəhərin mərkəzindən kənar bir yerdə

yerləşirdi. Burada əyani və qiyabi yolla kənd təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə edən zootexnik, aqronom, baytar, mexanik, mühasib ixtisasları üzrə orta ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanırdı. İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda Ermənistandakı azərbaycanlılarla yanaşı, Azərbaycan, Gürcüstan azərbaycanlıları da təhsil alırdılar. Texnikumun pedaqoji kollektivi, xarici dil müəllimlərindən başqa, yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumu da ermənilər tərəfindən dövlət səviyyəsindən sıxışdırılmış, təzyiqlərə məruz qalmışdır. Məqsəd süni yolla qəbulu azaltmaq idi. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun fəaliyyətini zəiflətmək məqsədi ilə texnikum Zəngibasar (Masis) rayonunun Dəmirçilər kəndinə köçürülmüşdür. 1988-ci ildə azərbaycanlılar Ermənistandan tarixi torpaqlarından deportasiya olunduğu gündən İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumu da bağlanmışdır.

DÖVRİ MƏTBUAT VƏ KİTAB NƏŞRİ

İrəvan şəhəri paytaxt olmaqla yanaşı bütün dövrlərdə azərbaycanlıların mədəni mərkəzi kimi tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirmişdir. Qərbi Azərbaycanda ana dilli mətbuatımızın tarixi XX əsrdən başlayır və təbii ki bu da İrəvan şəhərində həyata keçirilmişdir. İ.Məmmədov yazır ki, kitab çapına nisbətən Ermənistanda Azərbaycan dilində dövrü mətbuatın – dərgi, qəzet, hətta vərəqələr nəşrinin tarixi çox gəncdir. XIX əsrdə indiki Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ana dilində heç bir qəzet, dərgi olmayıb. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistanın ərazisində məskunlaşmış azərbaycanlıların taleyi və tarixi, gündəlik həyatı qarşılıqlı surətdə Azərbaycan, rus, tatar, gürcü, erməni mətbuatında işıqlandırılmışdır (Məmmədov İ., 2002, s. 45).

Qərbi Azərbaycana, xüsusən də İrəvana XIX əsrdə Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Kəşkül” (1883), “Ziya” (1879-1880), sonrakı illərdə “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1882), Şamaxıda nəşri davam etdirilən “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1883-1884), Bakıda çap olunan “Əkinçi” (1875-1877) qəzetləri, Tiflisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” (1906) jurnalı çətdirilmişdir. Bu mətbu orqanlarında çıxış edən İrəvan ziyalıları İrəvanda “Lək-lək” jurnalının nəşrinə nail olmuşlar. İrəvan qubernatoru Mir Məhəmməd Mir Fətullayevə və Cabbar Əsgərzadəyə verdiyi 21 yanvar 1914-cü il tarixli

şəhadətnaməsində baş məqalələri, şeir, şəhər işləri, Qafqaz xəbərləri, teleqramlar, xarici və daxili xəbərlər, felyeton, təmsil, poçta qutusu, elanlar olmaqla “Lək-lək”in jurnalının çapına icazə vermişdir. 1914-cü il fevralın 22-də jurnalın birinci nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Jurnal elə 1914-cü ilin iyun ayında bağlanmışdır (Məmmədov İ., 2002, s. 85).

İrəvanda “Lək-lək” jurnalından sonra 1917-ci il yanvarın 1-dən iyunun 29-dək İrəvanda Azərbaycan dilində ədəbi, ictimai-siyasi məzmunlu “Bürhani-Həqiqət” jurnalı çap olunmuşdur. Jurnalın cəmi 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Müdir və mühərriri tanınmış Molla Nəsrəddinçi Əli Hacı Zeynalabdinzadə (Rəhimov), naşiri Həsən Mirzəzadə (Əliyev) idi (Məmmədov İ., 2002, s. 157).

“Sovet Ermənistanı” qəzetində məsul katibi və sonuncu redaktoru olmuş İ.Məmmədov “Lək-lək” və “Bürhani-Həqiqət” jurnallarının mövzusu əsasında 1972-ci ildə "Ermənistanda Azərbaycan mətbuatının tarixi" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra İrəvanda Ermənistan KP MK, Erm. SSR Ali Soveti və Nazirlər Sovetinin orqanı kimi 1921-ci ildən 1989-cu ilə kimi Azərbaycan dilində qəzet çap olunmuşdur.

Sovet Ermənistanında Azərbaycan dilində ilk dəfə 1921-ci ildə “Kommunist” qəzeti nəşr olunmuş və qəzeti redaktoru

Həmid Qənizadə olmuşdur. Daha sonra 1922-1923-cü illərdə “Rəncbər” (ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə), 1925-1929-cu illərdə “Zəngi” (1925-ci ildə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə, sonra latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə), 1929-1937-ci illərdə “Qızıl Şəfəq” (latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə), 1937-ci ilin əvvəllərindən 1939-cu illərin əvvəllərinə kimi “Kommunist” (latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə), 1939-1989-cu illərdə “Sovet Ermənistanı” (rus qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə) adları ilə nəşr edilmişdir. Azərbaycanlılar 1988-ci ildə Ermənistandakı tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edildikdən sonra 1989-cu ildə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin fəaliyyəti tamamilə dayandırılmışdır.

Sovet hakimiyyəti dönməndə İrəvanda nəşr olunmuş “Kommunist” qəzetinin redaktoru Həmid Qənizadə (1921), “Rəncbər” qəzetinin redaktoru Bala Əfəndiyev (1925-1926), “Zəngi” qəzetinin redaktoru Bala Əfəndiyev (1924-1926), Mustafə Hüseynov (1926-1929), “Qızıl Şəfəq” qəzetinin redaktoru Əkbər Rizayev (1929), ƏLİ Tağızadə (1929-1930), Əli Əkərəkli (1930), Əli Tağızadə (1930-1932), Mustafə Hüseynov (1932-1936), Səfər Alməmmədov (1936-1937), “Kommunist” qəzetinin redaktoru Əkbər Rzayev (1937-1938), Cəfər Vəlibəyov (1938-1939), “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru Cəfər Vəlibəyov (1939-1947, 1949-1960), Rza Vəlibəyov (1947-1949), Həbib Həsənov (1961-1974), Məhərrəm Bayramov (1974-1981), Cahangir Əliyev (1981-

1984), Zərbəli Qurbanov (1985-1989), İsrafil Məmmədov (1989) işləmişlər. (Ətraflı məlumat üçün bax: Mustafa N., 2015, s.139-197).

Əlavə olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, 1930-cu ilin 14 sentyabr-30 sentyabrda “Qızıl Şəfəq” qəzeti H.Məmmədžadənin, 1935-ci ildə Ə.Həşimovun redaktorluğu ilə, 1945-ci ilin 28 yanvarından 1947-ci ilin 17 dekabrına kimi “Sovet Ermənistanı” qəzeti məsul redaktor əvəzi kimi R.Allahverdiyevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur.

Kitab çapı mədəni inkişafın bir nümunəsidir. İlk olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində kitab çapının tarixi ilə bağlı 1985-ci ildə İrəvanda işıq üzü görmüş Söhbət Məmmədovun tərtib etdiyi “Sovet Ermənistanda Azərbaycan kitabı (1925-1985)” bibliografik kitabının Azərbaycan kitabxanaşünaslıq tarixində xüsusi yeri vardır. Bibliografianın redaktoru kimi tarix elmləri namizədi İsrafil Məmmədovun giriş və ya ön söz xarakterli “Bədiilik dünyamızın doğma bir hənirtisi” yazısı böyük maraq doğurur. 1985-ci ildə İrəvanda çap edilən belə bir kitabda İ.Məmmədovun İrəvanın tarixi, etnik tərkibi haqqında obyektivliyi əks etdirən yazısı alqışlanmaqla yanaşı, həm də cəsarətliliyin, qorxmazlığın ən yaxşı Vətənsəvərlik nümunəsidir. Bir neçə faktın üzərində dayanmaq istərdik.

İ.Məmmədov Ermənistanın paytaxtının adını tarixdə olduğu kimi İrəvan fonetik formasında işlədir. Yazının ilk səhifəsindəki cümlə diqqəti cəlb edir: Yaşayan və yaşadan keçmişimizin bir hənirtisi *bugünkü Ermənistanın paytaxtı İrəvanın* (kursiv mənimdir – İ.B.), qədim Çuxur Səd torpağının altında, üstündə qalan və qalmayan maddi mədəniyyət abidələrimizdən, əlvan sənət incilərindən gəlir (Azərbaycan kitabı, 1985, s.5).

Yenə həmin yazıdan:

İrəvan haqqında söz-söhbət açmış başqa səyyah və tədqiqatçıların əsərlərində gətirilən toponimlər-aşağıdakı yer adları tarixi keçmişimizin nədənsə indiyədək aktuallaşdırılıb müasirləşdirilməmiş potensial halında qalan, amma yenə də aydın eşidilməkdə olan züm-zümə deyilmi? Bu adlara diqqət yetirək: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq və Börkçülər (məhəllələr), Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli (karvansaralar), Gedərçay, Qırxbulaq, Zəngi (çaylar), Dərə bağ, Dəlmə bağı, Dəmirbulaq, Dərəkənd, Şəhər və Abbas (bağlar), Məscid meydanı, Zal xan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı, Göy məscid, Qala məscid, Hacı bəyin məscidi, Zal xan məscidi, Günlüklü məscidi, Günbəzli məscid, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Qanlı təpə, Üç təpə, Qızıl təpə... (Azərbaycan kitabı, 1985, s.10).

Başqa bir tarixi həqiqətin söylənməsi:

Şəhər (İrəvan şəhəri – İ.B.) ruslar tərəfindən alınandan sonra (yəni işğaldan sonra. Alınmaq işğal sözünün sinonimi mənasını ifadə edir – İ.B.) yerli kübar ailələrin (azərbaycanlıların – İ.B.) bir qismi İrana köçmüş, ermənilər isə İran və Türkiyədən buraya qayıtmışlar (təbii ki, 1985-ci ildə İrəvanda çap olunmuş kitabda ermənilərin 1828-ci ildə İran və Türkiyədən köçürülməsini “qayıtmışlar” sözü ilə ifadə etmək olardı – İ.B.). Mühəribənin sonunda (1828) əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur: azərbaycanlılar-1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər-567 ailə, 2369 nəfər (Azərbaycan kitabı, 1985, s.10). Hanı Ermənistanın paytaxtı İrəvanda erməni izi! Heç bütövlükdə indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanda tarixən erməninin izi-tozu olmamışdır. Qərbi Azərbaycanda, İrəvanda müasir dövrümüzə gəlib çatan maddi mədəniyyət nümunələri tarixin daş yaddaşı olaraq Azərbaycan türklərinin nəfəsini özündə yaşadır. Göstərilən tarixi faktlar da İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri olduğunu bir daha təsdiq edir.

İrəvanda Azərbaycan dilində kitab çapını iki dövrə bölmək olar:

- 1) 1920-ci ilə kimi nəşr olunan kitablar;
- 2) 1920-1888-ci ilə kimi nəşr olunan kitablar.

1920-ci ilə kimi nəşr olunan kitablar. İrəvanda, eləcə də indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində kitab çapının tarixi XIX əsrdən başlayır. İ.Məmmədov İrəvanda ilkin dövrlərdə kitab çapının vəziyyəti barədə yazır ki, yaşadığımız əsrin (XX əsr nəzərdə tutulur-

İ.B.) başlanğıcında artıq İrəvanda Azərbaycan dilində kitab çap edə biləcək 4 mətbəə Güləmiryan, Edilson, Kultura və Lyus mətbəələri var idi. Həmin mətbəələrin bir qismi bu xeyirxah işi 1914-cü ildə, bir qismi də 1917-ci ilədək davam etdirmişlər. 1917-20-ci illərdə Azərbaycan dilində iki mətbəədə məcmuə və vərəqələr çap olunurdu. Onlardan biri qubernator mətbəəsi, ikincisini də “Bürhani həqiqət” məcmuəsini çap edən mətbəə idi. İnqilabdan əvvəlki 25 illik qısa bir müddət ərzində İrəvanda Azərbaycan dilində kitab çapı işinin sirrini yaxşı bilən Məhəmməd Axundov, Əkbər Hüseynov, İ.Xəlilov kimi sənətkarlar yetişmiş, mündəricəsi və səpkisi müxtəlif olan xeyli əsərlər nəşr edilmişdir (Azərbaycan kitabı, 1985, s.26).

1899-cu ildə İrəvan İslam Məktəbinin türk (Azərbaycan) dili müəllimi Məmməd Vəli Qəmərlinin 1899-cu ildə İrəvanda Edilson mətbəəsində Azərbaycan dilində “Atalar sözü” kitabı çap olunmuşdur. XX əsrin əvvəlində – 1900-cü ildə Vasaq Mədədovun “Gözə görünməyən şal” vodevili və “Tamahkarlıq düşmən qazanır” komediyası İrəvanda Edilson mətbəəsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

İrəvanda dini məzmunlu kitablar da nəşr edilmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının şəriət müəllimi Axund Əbdülhəsən Qazızadənin 4 hissədən ibarət “Dürusi-şəriə” kitabı 1911-ci ildə çap olunmuşdur. Bu dövrdə həm də tədris xarakterli kitablar da çap edilmişdir. 1913-cü ildə M.C.Məmmədzadənin Azərbaycan dilində “Xudamız: Azərbaycan türklərinin rusca oxumaq, yazmaq və danışmaq

öyrənməsi üçün mühid bir düsturrül-əməldir”, Azərbaycan və rus dillərində “Türki-Azərbaycan dilinin xudamuz kitabı”, 1913-cü ildə Cabbar Əsgərzadənin uşaqlar üçün “Qızıl yarpaq, yaxud Zəkali Ənvər” şeirlər kitabı çap olunmuşdur.

Eyni zamanda rus şairlərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək çap edilmişdir. 1892-ci ildə Firidun bəy Köçərlinin tərcüməsində A.S.Puşkinin “Torçu və balıq” əsəri, M.Y.Lermantovun “Aşiq Qərib” əsəri türk nağılı adı ilə müəllim İ.M.Əkbərovun tərcüməsində nəşr olunmuşdur (Azərbaycan kitabı, 1985, s.160-162).

1920-ci ildən sonra İrəvanda Azərbaycan dilində kitab və kitabçaların çapı genişlənməmişdir. Sovet Ermənistanında Azərbaycan dilində kitab çapı 1925-ci ildən başlamışdır. Bunlar əsasən Ermənistan SSR-ə aid qanunlardan, nizamnamələrdən, eləcə də kolxoz, sovxoz quruluşuna aid sənədlərdən, kənd təsərrüfatı ilə bağlı metodik göstərişlərdən ibarət idi. Bununla yanaşı Ermənistan SSR-dəki məktəblərlə bağlı metodik göstərişlər, proqramlar da kitabça formasında çap olunurdu. 1925-1988-ci illərdə yerli şair və yazıçıların əsərləri də İrəvanda çap edilərək azərbaycanlı oxuculara çatdırılmışdır. Bu baxımdan “Ermənistanda Azərbaycan kitabı”nda əksini tapan Ə.Rəhimovun “Din əleyhinə” (şeirlər, 1933), Ə.Əliyevin “Dəmir axın” (şeirlər, 1934), A.Tahirin “İlham mənbəyi” (şeirlər, 1934), Azəri Abbasın “Yol dəftərim” (şeirlər, 1935), N.Əfəndiyevin “Od içində” (dram, 1935), Tahir Abbasın “Qələbə baharı” (şeirlər,

1947), Ə.Yerevanlının “Günəşli ölkəm” (hekayələr və oçerklər, 1947), Cəlal Sərdarın “Yadigar çiçək” (şeirlər, 1949), Teymur Əhmədovun “Ülkər” (hekayələr və oçerklər, 1961), Əli Vəkiloğlunun “Sona bulağı” (şeirlər və poemalar, 1963), Şeyda Muradın “Doğma yollar” (şeirlər və poemalar, 1963), Məhərrəm Bayramovun “Fırtınadan sonra” (hekayələr, 1964), Əkbər Yerəvanlının “Gözəllik və səadət nəğmələri” (hekayələr və povestlər, 1964), Mehdi Həsənovun “Dağlar qoynunda” (hekayələr, 1964), Rəhim Əliyevin “Qəlbimin tərəneləri” (şeirlər, 1965), İsmayıl İsmayılovun “Drujinaçı” (povest, 1965), İsrəfil Məmmədovun “Ömür yarpağı” (hekayələr, 1965), Əhməd Paşayevin “Səhər duyğuları” (şeirlər, 1965), Əli Vəkilin “Zəfər çələngi” (şeirlər və poema, 1967), Əziz Süleymanovun “Pyeslər” (1970), Hidayətin “Məni səsləyəndə” (şeirlər və poema, 1970), Əli Vəkilin “İki günəş” (şeirlər və poema, 1971), Məftun Dünyamalının “Çiçəklənən arzular” (şeirlər, 1971), Nüsrət Sadıqovun “Məşənin yaralı bacıları” (hekayələr və povestlər, 1971), Mehdi Həsənovun “Maral əfsanəsi” (hekayələr, 1971), Alyoşa Bayramovun “Nailənin səhvi” (hekayələr və minüatürlər, 1973), Əli Vəkilin “Əli Şahsabahlı” (bioqrafik oçerk, 1973), İsmayıl Davudovun “İki ana” (şeirlər, 1973), İsmayıl İsmayılovun “Doğrulmayan ehtimal” (hekayələr, 1973), Hidayətin “Məhəbbət qocalmır” (şeirlər və poema, 1973), Musa Bağirovun “Ürəyimin səsi” (şeirlər, 1974), Vəli Seyidovun “Ədalət” (roman, 1974), Rəhim Əliyevin “Dan ulduzu”

(şeirlər və poema, 1975), H.Həsənovun “İlk nəfəs” (şeirlər və poema, 1975), İsmayıl İsmayılovun “Müasirlərimiz” (hekayələr, 1977), Nüsrətin “İllərdən sonra” (povest və hekayələr, 1977), Zeynal Paşayevin “Gənclik məni yola salır” (şeirlər, 1977), Həmzə Vəlioğlunun “Dağlar çağırır məni” (şeirlər və poema, 1977), Hidayətin “Bir az gözləyin məni” (şeirlər və poemalar, 1977), Musa Bağirovun “Ömrün mənası” (şeirlər, 1979), Əkbər Yerevanlının “Qəlbimin çırağı” (hekayələr və povestlər, 1979), İncilab Vəlizadənin “Bir gəncin romantikası” (novellalar, hekayələr, povest, 1980), Arif Poladlının “Baxışlar” (şeirlər, 1980), Əziz Süleymanovun “Hicran” (dramatik poema, 1981), Əkbər Yerevanlının “Yeddinci övladın anası” (povest, 1982), Hidayətin “Zirvə cığırı” (şeirlər, 1982), Tahir Talıblının “Yazılmamış şeirlər” (şeirlər, 1984), Həmzə Vəli oğlunun “Məhəbbət olmasa” (şeirlər, 1985), Əli Vəli oğlunun “Mənim dan ulduzum” (şeirlər, 1985), Nüsrətin “Samirə” (povest, 1985) əsərləri bədii kitab çapında xüsusi bir səhifə təşkil edir.

1925-1985-ci illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı, bəzən kürd alimlərinin İrəvanda Azərbaycan dilində elmi kitabları – Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına dair monoqrafiyaları, Qərbi Azərbaycan tarixi ilə bağlı kitabları da çap edilmişdir. Fərhad Fərhadovun “XI-XII əsrlərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerklər” (1946), Əkbər Yerevanlının “Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri” (1958), “Sabir və erməni xalqı” (1962), “Azəri-

erməni ədəbi əlaqələri: Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər” (1968), “Avetik İsaahyanyan və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1975), İsrəfil Məmmədovun “Sovet gənclərinin mənəvi siması haqqında” (1962), “Əbədi qardaşlıq: Ermənistan azərilərinin həyat salnaməsindən səhifələr” (1970), Məhərrəm Bayramovun “Məslək dostları. Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə” (1966), “Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan” (1971), Rza Vəlibəyovun “Keçmişdən səhifələr” (1969), Yusif Qazıyevin “Kəndimizin 50 ili (Arcut kəndi)” (1970), T.Miralayevin “Bala Əfəndiyev (Bioqrafik очерк)” (1972), Knyaz Mirzəyevin “Azərbaycan-kürd ədəbi əlaqələri tarixindən: Kürd ədəbiyyatı və onun öyrənilməsi problemləri. Dərs vəsaiti” (1979), Sabir Rizayev və Əkbər Yerevanlının “Yunis Nuri” (1980), Məhərrəm Hüseynovun “Yazıçının dili və üslubu: M.İbrahimovun romanlarının dili əsasında. Dərs vəsaiti” (1981) kitabları çap olunmuşdur (Azərbaycan kitabı, 1985).

ƏDƏBİ MÜHİT

İrəvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir səhifə təşkil edir. Eyni zamanda İrəvan ədəbi mühiti Qərbi Azərbaycan ədəbi məktəbinin mərkəzinə çevrilmişdir. İrəvan ədəbi mühitinin formalaşmasında Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dilində nəşr olunmuş “Zəngi”, “Qızıl şəfəq”, “Kommunist” və “Sovet Ermənistanı” qəzetlərinin müstəsna rolu olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda yaşayıb yaratmış şair və yazıçıların əsərləri çox vaxt ilk olaraq həmin qəzetlərin səhifələrində işıq üzü görmüşdür.

Elm-mədəniyyət mərkəzi kimi İrəvanda yaşamış görkəmli azərbaycanlı ziyalılar, ədəbiyyat adamları yazdıqları əsərləri və bədii tərcümələri ilə ədəbiyyatımıza öz töhfələrini vermişlər. Belə şəxslərdən biri də “böyük alim və müctəhid” Axund Molla Məhəmməd İrəvani olmuşdur. Məhz heç təsadüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin banisi Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında (II cild) ayrıca olaraq İrəvan şairlərindən də bəhs etmişdir. Eyni zamanda C.Allahverdiyev “İrəvan ədəbi mühiti” əsərində 1920-1950-ci illər üzrə İrəvan ədəbi mühiti tədqiq edilmişdir. Kitabda İrəvanda maarifçilik və təhsil məsələləri, Azərbaycan dilində nəşr olunmuş mətbuatın inkişafı, 1920-1950-ci illərdə Azərbaycan dilində bədii əsərlərin nəşri tarixi, poeziyanın ideya-estetik meylləri, bədii nəsrə məzmun və

mövzu axtarırları, teatr və dramaturgiya məsələləri, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemləri araşdırılmışdır.

N.Mustafa “İrəvan şəhəri” monoqrafiyasının “Elm, təhsil, mədəniyyət” bölməsində “Ədəbi mühit” hissəsində İrəvan ədəbi mühitinin formalaşmasından və inkişafından bəhs etmişdir (Mustafa N., 2020, s.137-157).

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin, xüsusilə də İrəvan ədəbi mühitinin özünəməxsus yeri və mövqeyi olmuşdur. Bu baxımdan XIII-XIX əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş İrəvani təxəllüslü görkəmli elm-mədəniyyət xadimləri diqqəti cəlb edir. İrəvani Aşub (1211-1250), İrəvani Hacı Molla Məhəmməd, Daniş Mirzə Rzaxan İrəvani, İrəvani Daniş Hacı Hüseyn, İrəvani Aşub (1813-1881), Bidil İrəvani, Çeşmə İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Şəhab İrəvani, Qabil İrəvani, Nazim İrəvani, Aşüftə Kəlbəhüseynbəy, İrəvani Fazil, İrəvani Əbdülqasim ibn Mirzə Məhəmməd, İrəvani Molla Məhəmməd, İrəvani Mirzə Məhəmməd, İrəvani Hacı Ağa Mirzə, İrəvani-Təbrizi Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim, İrəvani-Təbrizi Müznib Fətəli ibn Hacı Həsən, Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə (“Bəzmi”) belə şəxslərdən idi (Məhərrəmov Z., 2010, s.94-105).

XIII-XIV əsrlərdə dövrünün görkəmli şairlərinin əsərlərinin öyrənilməsi və həmin əsərlərin tədrisi İrəvan ədəbi mühitinin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

XVII əsrdə mədrəsələrdə Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri tədris edilirdi. “Gülüstan” 1654-cü ildə alman dilinə, 1657-58-ci illərdə Məhəmməd ibn Hüseyn Rəvani tərəfindən “Tərcümeyi-Gülüstan” adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir (Mustafa N., 2020, s.137).

XIX əsrdə İrəvanda İrəvan progimnaziyası, İrəvan Kişi Gimnaziyası və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətə başlaması ilə İrəvan ədəbi mühitinin inkişafında geniş imkanlar yaranmışdır.

XIX əsr İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən biri “Bəzmi” və bəzən də “Əndəlb” təxəllüsləri ilə şeirlər yazan Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımsadə olmuşdur. Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımsadə haqqında məlumatı Firidun bəy Köçərli vermişdir. Firidun bəy Köçərlinin verdiyi məlumatdan öyrənirik ki, Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımsadə İrəvanın tacirlərindən biri idi. 1846-cı ildə İrəvanda anadan olmuş, 1888-ci ildə vəfat etmişdir. Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımsadə İrəvanda yeni üsullu məktəb açmış, hətta üsuli-sövti ilə təlim vermək üçün əlifba tərtib edibmiş.

Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımsadə fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır. Şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs janrlarında yazılmış əsərlərdən ibarətdir.

Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə

Qəzəl

Hər kimsənin ki, sən kimi bir nazlı yarı var,
Dünyada eyşü işrəti, xoş rüzigarı var.

Çəkmə o tari-zülfədə darə bu könlümü,
Zalım, tərəhhüm eylə, usan, bəsdı tarı var.

Hər ləhzə qan tökər sənın ol fitnə gözlərin,
Guya ki, məst gözlərinin Zülfüqarı var.

Dövri-ruxində zülfi-siyahın görən deyir:
Gənci-ruxində yarın iki şahmarı var.

Gəzmə rəqiblə ki, görən qorxuram deyər:
Bir yaxşı güldü, tazə açılıb, heyf xarı var.

Pərvanə tək gəl indi sənın başına dönüm,
Bak etmərəm bu şəmin əgər nurü narı var.

Bəzmi əsiri-damü-səri-zülfi-yaradır,
Öldürsə də, bağışlasa da ixtiyarı var

Müxəmməs

Vermiş şikəst sərvə onun qəddü qaməti,
Etmiş qiyami-qaməti bərpa qiyaməti,
İsadə yoxdu ol ləbi-ləlin kəraməti,
Çox tuldur bu zülflə kakil hekayəti,
Tövsifinə dəlildi “vəllell” ayəti.

Zülfün dağıtdı gül üzünə, eylədi niqab,
Düşdü səhab gün üzünə muydən hicab,
Guya küsufə girdi o dəm nuri-afutab,
Ol türre tək könüllərə üz verdi piç-tab,
Vird etdilər kəlami-ruxindən bir ayəti.

Səhv eyləmiş o arizini oxşadan gülə,
Yox zülfünün şəbahəti gülşəndə sünbülə,
Bir şənə etsə zülfünü bir şükr gülə,
Gülzarü gülşən içrə salır şürü qülqülə,
Ol məst gözlərin bu sözə var şəhadəti.

Bir gün ki, çıxdı seyr ilə gülzara ol nigar,
Fərşi-zümürdün döşədi bağə səbzazər,

Nərgis göz açdı, görməyinə qaldı intizar,
Müştaqdır gül üzünə Əndəlibi-zar,
Var bülbülün camalına güldən şikayəti

(Köçərli F., 1981, s.203-206)

Firidun bəy Köçərlinin verdiyi məlumata görə Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov XIX əsrdə İrəvanda yaşamışdır. Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə, Axund Əhmədov 1832-ci ildə Təbriz mahalında Sərab yaxınlığında yerləşən Bərağuşda anadan olmuş, 1892-ci ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir. O, “Müttələ” təxəllüsü ilə fars dilində şeirlər yazmışdır.

Mirzə Kazım İrəvanda məktəb açaraq canü-dildən müəllimliklə məşğul olmuş, ibtidailərə sövti üsulu ilə dərslərə başlamışdır. Onun məktəbi İrəvan əhalisinin böyük hörmətini qazanmışdır.

Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədovun “beş cild kitabı qalıbdır”: 1) “Elmi-hesab”; 2) “Sərfü nəhvi-farsi”; 3) “Elmi-bəlağə”; 4) “Vacibati-şəriyyə”; 5) “Teatr hekayəsi”, “Elmi-hesab”, “Sərfü nəhvi-farsi”, “Elmi-bəlağə”, “Vacibati-şəriyyə” kitablarını “təlimi-ətfa (uşaqların təlimi – İ.B)” üçün tərtib etmişdir. Bununla yanaşı Mirzə Kazım Qazi uşaqlara təlim vermək məqsədilə Azərbaycan dilində nəsr və nəzmdən ibarət bir kitabça da tərtib etmişdir. Buraya nağıllar,

müəyyən hekayələr və düzgülər (uşaq aləmi üçün maraqlı olan adların, hərəkətlərin, obrazların təkrar edildiyi və müstəqil məna ifadə etməyən, süjeti olmayan mətnlər – İ.B.) daxil etmişdir. Müşahidələr göstərir ki, ibtidai, primitiv şəkildə olsa da, düzgülərin hər birində pərakəndə şəkildə müəyyən məzmun nəzərə çarpır. Düzgülərin daha əvvəllərdə - alliterasiyalı poeziyanın meydana gəldiyi dövrlərdə yarandığını ehtimal edənlər var.

Mirzə Kazım düzgülərində öz oğluna müraciət edir və oğluna ədəbə dair nəsihətlərini çatdırır.

Düzgü

Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum,
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül, oğlum!
Gedirdim harda gördüm,
Guya divarda gördüm,
Evdə siçan çox idi,
Pişik evdə yox idi.
Siçan çıxdı divara,
Əynində xaki xara.
Birdən pişiyi gördü,
Döndü baxdı qurudu.

Siçanlar at çapırdı,
Pişik durub baxırdı.
Tülkü giribdir bağa,
Hanı bəs bağban ağa?
Tülkü yedi üzümü,
Eşitmədi sözüümü.
Pıs-pısa sürmə çəkdi,
Çarqadın əyri бүkdü.
Tısbəğanın yoldaşı,
Bişirdi yarma aşu.
Yarmanı dana-dana,
Çıxardılar meydana.
Quzular mələşdilər,
Torpağa bələşdilər.
Quzu məni görəndə,
Yerdən çiçək dərəndə
Pəri inək sağardı,
Inək bala doğardı.
Inəyin balası var,
Başında alası var.
Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalma oğlum.
Bülbül kimi dərs oxur,

İstər çox, ya az oğlum.
Qələmin al əlinə,
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur, rəvanlar,
Nə oxuyubdur anlar.
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candı, can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüşdəndir dəvəti,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi-xallü-müllü.
Dəftəri var tər-təmiz,
Kitabdı ondan əziz.
Kağızları rəgbərəg,
Oğlum, gətir, yaz, görək.

(Köçərli F., 1981, s.207-210).

Mirzə Kazım Mirzə Fətəli Axundzadə kimi ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin də əsas məsələlərdən biri olduğunu göstərmişdir.

Firidin bəy Köçərli yazır: “Mirzə Kazım əlifbamızın (ərəb əlifbası nəzərdə tutulur – İ.B.) dəqiqləşdirmək məsələsini çox əhəmmü əlzəm (daha əhəmiyyətli və lazımlı – İ.B.) məsələlərdən birisi hesab edib mərhum Mirzə Fətəli Axundov kimi tərəqqi yolunda geridə qalmağımızı əlifbamızın (ərəb əlifbası nəzərdə tutulur – İ.B.) qüsurunda görürdü. Mərhum təzəməslək adamlardan olduğuna görə, məişətimizin hansı bir tərəfi köhnəlib, çürüyüb, işə və vecə yaramadığını gördükdə onu kəsib atmağı və reformanın hər işdə lazım olmağını əhibbaları (dostları – İ.B.) məsləkində daim söylərdi” (Köçərli F., 1981, s.213).

Firidun bəy Köçərlinin əsərində İrəvanda yaşayıb-yaratmış şairlərdən Hacı Seyid Rza Əmirzadə haqqında da məlumat verilmişdir. O, “Sabir” təxəllüsü ilə şeirlər yazarmış. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Hacı Seyid Rza Əmirzadə 27 yaşında özünün ikinci vətəni hesab etdiyi İrəvana gəlmişdir. O, 1906-cı ildə 60 yaşında İrəvanda vəfat etmişdir. Hacı Seyid Rza Əmirzadə qəsidə, qəzəl, mədh, qitə, müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd, tərəcibənd və həcv janrlarında əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərin az bir qismi əldə edilmişdir. Əldə edilən şeirlərini Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında vermişdir. Hacı Seyid Rza “Əkinçi” qəzetinin İrəvan üzrə müxbiri olmuş, məktubları, şeirləri “Əkinçi” qəzetində çap olunmuşdur. O, Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Mircəfərə yazdığı “Oğluma nəsihət” şeirinə nəzirə olaraq xalqın

əhvalını, savad səviyyəsini göstərən bir şeirini Həsən bəy Zərdabiyə xitabən formasında yazaraq “Əkinçi” qəzetində (1877, № 20) çap etdirmişdir.

Mərhaba, ey Həsən bəyi-aqıl,
Elmi-hikmətdə qabilü kamil,
Bafəhim olmağında söz yoxdur,
Oldu məlum: qeyrətin çoxdur.
Əhli-Qafqazı etmişən xoşnud,
Sən özün səd, əhli-naməsud.
Sənə hər kimsə tutsa bir irad,
Gurbatında¹ bulmayıb irşad.

.....
.....

Mərifətli cahanda adəmdir,
Mərifət bulmayan nə adəmdir?
Şikvə qılsam yetişməz itamamə,
İrəvandan yazıldı bu namə,
Xalqdan mən gəlmişəm dadə,
Yəni Seyyid Rza Əmirzadə.

(Köçərli F., 1981, s.214-216).

Mirzə Cabbar Əsgərzadə İrəvanın tanınmış maarif-pərvərlərdən biri olmuşdur. Onun digər adının Aciz İrəvani olduğu göstərilir. Şair, ədib, müəllim kimi xalqına şərəflə xidmət etmişdir.

Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban (Bağçaban onun təxəllüsüdür) 1885-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. O, xatirələrində yazır: “Mən 1885-ci ildə İrəvanda anadan olmuşam. Babam Rıza, Təbrizli idi və atam Əsgər İrəvanda qənnadlıq və memarlıq ilə məşğul olurdu. Anamın adı Bənövşə idi. Atam da hamı kimi onu sayqı üzündən Kəlbə Bənövşə xanım səslərdi. Yazıb oxumaq bilmədiyinə baxmayaraq aydın və gözü açıq bir qadın idi... Təhsilimi qədimi üsul üzərə, məscidlərdə (mollaxanalarda) almışam. İrəvanda Şeyx Əli Əkəbər adlı bir molla, atamı inandırmışdı ki, yeni açılan dövlət məktəblərinə gedərsəm dindən dönəcəyəm. Buna görə onun mollaxanasına getməli oldum... 15 yaşında ikən yoxsulluq üzündən təhsili buraxmalı olub və atamın peşəsində çalışmağa başladım.”

Uşaqların və qadınların təlim-tərbiyəsinə çox önəm verən Mirzə Cabbar Əsgərzadə, gəncliyindən onlara dərs deməyə başlamışdır. Yaşadığı dövrün mühafizəkarlıq şəraitinə və risklərə baxmayaraq gizlicə qızlara evdə dərs deyib, bütün ömrü boyunca onların haqlarını müdafiə etmişdir. Qərribə də olsa Cabbar Bağçaban ilk qəzetini həbsxanada buraxıb. 1905-ci ildə İrəvanda erməni-müsəlman çaxnaşmalarında ictimai fəallığına görə bir neçə aylıq həbs olunan Bağçaban həbsxanda “Molla nəhib” və “Mollabaşı” adlı həftəlik dərgilər nəşr etdirir. Dərgilərə yazıları özü yazıb, rəsmləri də özü çəkirmiş. “Qafqaz” qəzetinin müxbirlərindən biri kimi jurnalistlik fəaliyyətinə başlamışdır. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsin-

də də şeir və məqalələrlə çıxış etmişdir. İrəvan qubernatorunun 21 yanvar 1914-cü il tarixdə Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadəyə verdiyi icazəyə əsasən onlar həmin il fevralın 22-də satirik “Lək-lək” jurnalının ilk nömrəsini buraxmışdılar. “Lək-lək”in cəmi 8 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Bu jurnalın dili, üslubu, ifadə tərzı, orda yayımlanan felyetonların məzmununa görə “Molla Nəsrəddin” jurnalına çox bənzəyirdi.

Mirzə Cabbar Əsgərzadə 1919-cu ildə ailəsi ilə birlikdə İrana köçür. Əvvəlcə Təbrizdə, sonra Tehrandə müəllim işləmişdir. O, İranda ilk dəfə uşaq bağçası və lal-karlar məktəbin təsisçisi, İranda ilk uşaq kitabının müəllifi və nəşiri, həmçinin, farsca işarə dilinin yaradıcısıdır və 1966-cı ildə Tehrandə vəfat etmişdir.

Mirzə Cabbar Əsgərzadə 1924-cü ildə Təbrizin Maqsudiyyə məhəlləsində İranın ilk uşaq bağçasını açır. Bu İran tarixində qız və oğlan uşaqlarının birgə tərbiyə olunduğu ilk bağça idi. Bağçabanın oğlan-qız bağçası və məktəbi tezliklə Təbriz xalqını uşaqlarını məktəbə qoymağa həvəsləndirmişdir. Bu məktəbdə Bağçaban uşaqları gəzintiyə aparır, tamaşa göstərmələri üçün pyeslər yazır, səhnələr qurur, nağıl oxudur, uşaqlar üçün yazdığı şeirləri onlara əzbərlədir. 1943-cü ildə o Tehrandə “Lal-kar uşaqları himayə cəmiyyəti”ni də yaradır. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Cabbar Əsgərzadə 1943-cü ildə müəllimlər üçün məcmuə nəşr etdirir. “Zəban” adlı pedaqoji jurnal nəşr etmiş (1942), eyni zamanda ictimai, ədəbi və pedaqoji

fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı- pedaqogika, poeziya, incəsənət, musiqi, mədəniyyət və səhiyyə ilə sıx bağlı idi. Ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilmiş, xarici ölkə xalqlarının seçmə poeziyasından tərcümələr etmişdir. Əsərlərini Azərbaycan və rus dillərində yazmışdır. Lirik şeirlərini C.Əsgərzadə, Aciz, Bağçaban, satirik şeirlərini isə “Məhkəmə pişiyi”, “Noxtalı”, “Leyləyin yuvadibisi”, “Molla haray” və s. imzaları ilə çap etdirmişdir. Onun kiçik yaşlı uşaqlar və məktəblilər üçün yazdığı mənzum hekayələri də nəşr olunmuşdur. Maarif sahəsindəki xidmətlərinə görə Tehran Universiteti ona professor adı vermişdir.

(Mirzə Cabbar Əsgərzadə haqqındakı məlumatlar Vikipediya-dan götürülmüşdür).

Mirzə Cabbar Əsgərzadənin İrəvanda yaşayarkən 1913-cü ildə İrəvanda “Kultura” mətbəəsində “Qızıl yarpaq, yaxud Zavallı Ənvər” şeir kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitab uşaqlar üçün yazılmışdır. Kitabın üz qabığında belə yazılmışdır: *Əsgərzadə Cabbar. Qızıl yarpaq, yaxud Zavallı Ənvər. Cocuqlara məxsus: Şeir. Naşiri Əkbər Hüseyinov, İrəvan, “Kultura” mətbəəsi, 1913.*

İrəvanın maarifpərvərlərdən biri olan Mirməhəmməd Mirfətullayev Mirzə Cabbar Əsgərzadə ilə birlikdə “Lək-lək” jurnalını naşiri və redaktoru olmuşdur. 1914-cü ildə “Lək-lək” jurnalını naşiri və müdiri Mir Məhəmməd Mir Fətullayev jurnalından gedir. Bunun da səbəbi “Lək-lək” jurnalının nəşrinin dayanması olmuşdur

(Məmmədov İ., 2002, s.144). Mirməhəmməd Mirfətullayevin İrəvanda “Lyus” nəşriyyatında 3 şəkil, 4 pərdədən ibarət “Kefcil və kefcillər” operettası çap olunmuşdur. Çap olunmuş kitabın titullu səhifəsində belə yazılmışdır: Müsənnifi (müəllifi – İ.B.) və bəstəkarı Mirməhəmməd Mirfətullayev (Azərbaycan kitabı, 1985, s.162).

1920-ci ilə kimi İrəvanda Azərbaycan dilində çap olunan əsərlərin bir neçəsini tərcümələr təşkil etmişdir. Bu baxımdan İ.Məmmədovun fikri diqqəti çəkir: “Bu qəbildən olan kitabların da (İrəvanda Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş kitablar nəzərdə tutulur – İ.B.) bir qismi İrəvandan kənarında, bir qismi isə İrəvanda çap olunmuşdur. İrəvanlı tərcümanlar ilk məlumatlar Məhəmməd Hüseyn İrəvaniyə aiddir. 1657-ci ildə o “Gülüstan”ı birinci dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Əbülfət Şahtaxtinski V.Getenin “Gənc Verterin iztirabları”nı, Ə.M.Qəmərinskiyinin “Zorən təbib”ini azərbaycancaya çevirən ilk tərcümanlar olmuşlar” (Məmmədov İ., 2002, s.26).

1892-ci ildə İrəvan Gimnaziyasını Azərbaycan dili müəllimi Firidun bəy Köçərli A.S.Puşkinin “Torçu və balıq” əsərini (*Orjinalda kitabın titullu səhifəsi: Puşkin. Torçu və balıq. Rusiyanın məşhur şairi Puşkindən türkcə tərcümədir. Mütərcimi: Firidun bəy Köçərli.- İrəvan gimnaziyasının lisani-türki müəllimi.-İrəvan: Qulamiryanın mətbəəsi, 1892, 12 s. Zərlə çap olunub*), İ.M. Əkbərov M.Y.Lermantovun “Aşiq Qərib” əsərini (*Orjinalda kitabın titullu səhifəsi: Lermantov Mixail Yuriyeviç. Aşiq Qərib. (Türk nağılı). Mü-*

tərcimi: İ.M.Əkbərov. Naşiri: Məhəmməd Axundov.- İrəvan, "Kültür" mətbəəsi, 18 s. "Şümərə №5") Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. M.Y.Lermantovun "Aşıq Qərib" əsərini tərcüməsinin nəşri ili göstərilməyib (Azərbaycan kitabı, 1985, s. 161-162).

1920-ci il 29 noyabrda indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra İrəvan ədəbi mühiti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan dilində 1921-ci ilin ortalarında nəşr olunmağa başlamış "Rəncbər", 29 noyabr 1920-ci il "Zəngi qəzetəsi", 1928-ci ilin yanvarında "Qızıl Şəfəq", 1937-1939-cu illərdə "Kommunist", 1939-1991-ci illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzeti indiki Ermənistanda, o cümlədən İrəvanda ədəbi mühitin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan dilində yazılan əsərlərin kəmiyyətində müəyyən dəyişikliklər yaranmışdır. İrəvan şəhərində yaşayıb yaradan Rza Vəlibəyovun tarixi aspektdə yazılmış əsərləri, Əkbər Yerevanlının, İsrafil Məmmədovun, Hidayətin, Məhərrəm Bayramovun əsərləri çap olunaraq oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Eləcə də Azərbaycan dilində nəşr olunan məcmuələrdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan şair və yazıçıların əsərləri çap olunurdu.

Rza Vəlibəyov 1903-cü ildə indiki Ermənistanın Abaran rayonunun Əkərək kəndində anadan olmuşdur. O, Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunda təhsil almışdır. R.Vəlibəyov indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Qızıl Şəfəq", "Sovet Ermənistanı" qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. O, partiya və sovet

orqanlarında da çalışmışdır. 1922-1924-cü illərdə əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılar təşkil etdiyi Qərbi Azərbaycanın Vedi rayonunda İcraiyyə Komitəsinin sədri, daha sonra Vedi rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. R.Vəlibəyov Ermənistan KP MK-nın şöbə müdiri, Ermənistan Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini (1937), Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (1949-1962) kimi məsul vəzifələrdə, bir müddət İstanbulda SSRİ-nin Türkiyə Respublikasındakı səfirliyində çalışmışdır. Bununla yanaşı R.Vəlibəyov pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. 1960-cı illərdən Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsində “Siyasi iqtisad” fənnindən dərs demişdir. Onun “Keçmişdən səhifələr” kitabı 1969-cu ildə İrəvanda “Hayastan” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur.

Partiya və sovet orqanlarında uzun müddət qüsursuz və səmərəli fəaliyyətinə görə Rza Vəlibəyov “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilib.

R.Vəlibəyov 1974-cü ildə vəfat etmiş və İrəvanda Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Haşiyə. *Rza Vəlibəyov vicdanlı, saf əqidəli bir şəxs olmuşdur. Pedaqoji fəaliyyəti dövründə ona çatacaq əmək haqqını uşaq bağçasına, dövlət fonduna keçirərdi. O, erməni qadını ilə ailə qurmuşdur. Ömrünün sonunda ailəsi onu atdığı üçün tək yaşayırdı. Vəfatından 3 gün xəbər tutulmamışdır. Onun dəfnində Ermənistan*

Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təhsil alan Azərbaycan bölməsinin tələbələri bir nəfər kimi iştirak etdi. Bu sətirlərin müəllifi də həmin dəfn mərasiminin iştirakçısı olmuşdur. Tələbələr müəllimlərinə ehtiram olaraq cənazəsini Fəxri xiyabana kimi çiyinlərində apardılar. Bir faktı da qeyd edim. Dəfn mərasimində iştirak edən dövlət orqanlarının erməni nümayəndələrindən bir nəfər belə Rza Vəlibəyovun cənazəsini çiyinlərinə almadı. Çünki Rza Vəlibəyov türk (azərbaycanlı) idi. Erməni xisləti, erməni xəstəliyi! Çox acınacaqlı idi!

İrəvanda yaşayıb yaratmış ədiblərdən biri Əkbər Yerevanlı - Əkbər Yunis oğlu Süleymanov olmuşdur. O, bir pedaqoq, nasir, dramaturq kimi İrəvan ədəbi mühitində xüsusi ilə tanınmışdır. Əkbər Yerevanlı 1921-ci ildə İrəvanda görkəmli aktyor Yunis Nurinin ailəsində anadan olmuşdur. Yunis Nuri 1930-cu illərdə İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının direktoru işləmişdir.

Ə.Yerevanlı 1943-cü ildə İrəvanda orta məktəbi bitirdikdən sonra həmin ildə İrəvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin Şərq şöbəsinə (fars dili üzrə) qəbul olunmuş, 1948-ci ildə həmin ali məktəbi bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1938-ci ildə İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr edilən "Kommunist" (1939-cu ildən "Sovet Ermənistanı") qəzetinin redaksiyasında başlamış, ədəbi işçi, məsul katib, tərcüməçi vəzifəsində işləmişdir 1951-ci ildə Ermənistan EA M.Abeğyan adına Ədəbiyyat İnstitutunun

aspiranturasına daxil olmuş, 1954-cü ildə “Erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluq ideyasının ədəbiyyatda inikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1950-1965-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı müəllimi olmuş, 1956-1980-ci illərdə X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1970-ci ilə kimi Ermənistan SSR Yazıçılar İttifaqında Azərbaycan bölməsinin rəhbəri olmuşdur. O, 1981-ci ildə İrəvanda vəfat etmişdir.

Ə.Yeravanlı 1940-cı illərdə Əkbər İrəvani, 1950-ci illərdə Əkbər Erevanlı imzaları ilə “Sovet Ermənistanı” qəzetində hekayələrini çap etdirmişdir.

Ə.Yerevanlının “Günəşli ölkəm: hekayələr və oçerklər” (1947), “Gözəllik və səadət nəğmələri: hekayə və povestlər” (1964), “Qəlbi-min çırağı” (1979), “Yeddinci övladın anası. Povestlər” (1982), “Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri” (1958), “Sabir və erməni xalqı” (1962), “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri: Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər” (1968), “Avetik İshakyan və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1975), “Yunis Nuri” (həmmüəllif S.Rizayev; 1980) əsərləri İrəvanda çap olunmuşdur.

İsrafil Süleyman oğlu Məmmədov 1927-ci ildə indiki Ermənistanın Meğri rayonunun Əmrakar kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirən İ.Məmmədov 1943-44-cü illərdə Meğri rayonunun

Vardanizor kəndində müəllimlik etmişdir. 1944-48-ci illərdə Meğri rayon Komsomol Komitəsində təlimatçı, 1948-1951-ci illərdə Ermənistan LKGİ Meğri rayon komitəsinin birinci katibi işləmişdir. İ.Məmmədov 1952-55-ci illərdə Ermənistan KP MK nəzdində üç illik partiya məktəbində təhsil almış, 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) tarix fakültəsinin qiyabi şöbəsini bitirmişdir. “İrəvan xanlığı” müəlliflərindən biri kimi 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür. İ.Məmmədov 2019-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

İ.Məmmədovun fəaliyyətinin böyük bir hissəsi mətbuatla, daha doğrusu, Ermənistan SSR KP MK, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, Ermənistan SSR Ali Sovetinin orqanı olan “Sovet Ermənistanı” qəzeti ilə bağlıdır. 1957-ci ildən “Sovet Ermənistanı” qəzetində redaktor köməkçisi kimi əmək fəaliyyətinə başlayan İ.Məmmədov daha sonra həmin qəzetin partiya və təbliğat şöbələrinin müdiri, məsul katibi, redaktor müavini, redaktoru, 1987-1989-cu illərdə Ermənistan SSR Maarif nazirinin müavini vəzifələrində ləyaqətlə və vicdanla öz xalqına xidmət etmişdir. Onun dissertasiyası da Ermənistanda Azərbaycan mətbuat tarixi ilə bağlıdır. İ.Məmmədov 1972-ci ildə “Ermənistanda Azərbaycan mətbuatının tarixi” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiya XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində çap olunmuş

“Lək-lək” və “Bürhani həqiqət” jurnallarına həsr olunmuşdur. O, eyni zamanda X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsində tarix fənnindən dərs demişdir.

İ.Məmmədov publisistik, bədii, həm də elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığını şərti olaraq İrəvan və Bakı dövrlərinə bölmək olar. İrəvan dövr yaradıcılığında əsas yeri publisistik və bədii əsərlər tutur.

İ.Məmmədovun “Sovet gənclərinin mənəvi siması” (1962), “Ömür yarpağı” (1965), “İnsan elə yaşamalıdır ki...” (1967), “Ermənistan azərilərinin həyat səlnaməsindən səhifələr” (1970) əsərləri İrəvanda çap olunmuşdur. İ.Məmmədovun, belə demək olarsa, yaradıcılığının ikinci dövrü Bakıda yaşadığı dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə İ.Məmmədovun əsərləri erməni vandalizminə, erməni vəhşiliyinə, azərbaycanlıların tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiyasına, Ermənistanda Azərbaycanın mədəniyyətinə, Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyasına həsr olunmuşdur. Bu baxımdan onun tarixi faktlar, mənbələr əsasında yazdığı “Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi” (həmmüəllif, 1992), “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” (həmmüəllif, 1995), “Ulu tariximizin seriyasından (Ermənistan maarifçiləri)” (1996), “Ermənistan azərbaycanlılarının faciəsi” (ingiliscə, 2001), “İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizdən” (2002), “İrəvan dəftəri. Ermənistanda Azərbaycan mətbuatı tarixi”

(2020), “Tariximiz, torpağımız, taleyimiz” (2003), “İrəvan dəftəri. Ermənistanda azərbaycanlılar 1941-1945-ci illərdə” (2004), “İrəvan dəftəri 3. Teatr tariximizdən” (2009), “Tariximiz, torpağımız, taleyimiz” (ingiliscə) (2009) əsərlərini göstərmək olar.

Hidayət Xuduş oğlu Orucov (əsərləri Hidayət adı ilə nəşr olunur) 1944-cü ildə Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonunun Maralzəmi kəndində anadan olub. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsini bitirmişdir. Ali məktəbi bitirdikdən sonra müəllim, sonra “Sovet Ermənistanı” qəzetində ədəbi işçi, 1968-1984-cü illərdə C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında direktor vəzifələrində işləmişdir. 1984-cü ilə kimi həm də Ermənistan SSR Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan bölməsinin sədri olmuşdur. İrəvanda yaşayarkən X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsində Azərbaycan ədəbiyyatından dərs demişdir. 1984-cü ildə Bakıya köçən H.Orucov 1984-1986-cı illərdə “Gənclik” nəşriyyatının baş redaktor müavini, 1986-1992-ci illərdə baş redaktoru vəzifələrində işləmişdir.

H.Orucov 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin millətlərarası münasibətlər üzrə müşaviri olmuş, 1993-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikası milli siyasət məsələləri üzrə Dövlət Müşaviri, 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan

Respublikası Milli Azlıqlarla və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət müşaviri işləmişdir. 2006-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri vəzifəsində işləyən H.Orucov 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Qırğız Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilmişdir.

Hidayətin yaradıcılığında poeziya əsas yer tutsa da, publisistik və nəsr əsərləri nəşr olunmuşdur. Onun yaradıcılığını iki dövrə - İrəvan dövrünə və Bakı dövrünə bölmək daha məntiqidir. Həyatının İrəvan dövründə “Məni səsleyəndə” (şeirlər və poema) (1970), “Məhəbbət qocalmır” (şeirlər və poemalar) (1973), “Bir az gözləyin məni” (1975), “Zirvə cığırı” (şeirlər) (1977), “Bir teatrın üç aktyoru” (publisistika), (1977), “İrəvanda xal qalmadı” (dramaturgiya, nəsr, publisistika) (1984) əsərləri, Bakı dövründə “Qatardan məktub” (şeirlər), (1986), “Sabaha çox var” (povestlər, publisistika) (1989), “Sözün vaxtı” (publisistika) (1999), “Mən belə yaşayıram” (şeirlər və poemalar, rus dilində) (1991), “Doxsanıncı il” (şeirlər və poemalar) (1992), “Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət” (Azərbaycan və rus dillərində) (2003), “İrəvana 7 məktub” (Azərbaycan və rus dillərində) (2004), “Mir Cəlal dünyasından sətirlər” (Azərbaycan və rus dillərində) (2006) və s. əsərləri çap olunmuşdur.

Əli Vəkil oğlu Səfiyev (Əli Vəkil imzası ilə əsərləri çap olunur) 1938-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonunun Yuxarı

Şorca kəndində anadan olmuşdur. Əli Vəkil 1955-ci ildə İrəvanda X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun fizika-riyaziyyat fakültəsinin Azərbaycan şöbəsinə qəbul olunmuş, 1960-cı ildə həmin fakültəni bitirmişdir. 1960-1972-ci illərdə Ermənistan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyasında diktör-redaktor işləmişdir. İrəvanda yaşayıb işlədiyi dövrdə Əli Vəkilin “Sona bulağı” (1963), “Zəfər çələngi” (1967), “İki günəş” (1971), “Əli Şahsabahlı” (1973) kitabları çap olunmuşdur. 1972-ci ildə Bakıya köçmüş, bədii yaradıcılığını burada davam etmişdir. Əli Vəkil 2022-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Məhərrəm Bağır oğlu Bayramov 1928-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar rayonunun Aşağı Necili kəndində anadan olmuşdur. Aşağı Necili yeddiillik kənd məktəbini bitirdikdən sonra İrəvan Pedaqoji Məktəbinə qəbul olunmuşdur. Bu texnikumu bitirdikdən sonra 1946-1947-ci illərdə doğulduğu Aşağı Necili kəndində müəllim işləmişdir. O, 1947-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, 1952-ci ildə bu ali məktəbi bitirmişdir. 1952-1954-cü illərdə Azərbaycan LKKİ MK-da təlimatçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1954-cü ildə İrəvana qayıdan M.Bayramov Ermənistan LKKİ MK-da təlimatçı işləmişdir. Sonra partiya orqanlarında əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, 1955-1964-cü

illərdə Ermənistan KP MK-da mühazirəçi və təlimatçı işləmişdir. 1964-1966-cı illərdə Vədi rayon Partiya Komitəsinin katibi, 1966-1969-cu illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktor müavini, 1969-1974-cü illərdə əhalisinin 90%-dən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edən Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, 1974-1981-ci illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır. O, VIII-X çağırışlarda Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Eyni zamanda Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini olmuşdur. O, “Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, dissertasiya mövzusu ilə bağlı “Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1971) monoqrafiyasını çap etdirmişdir. M.Bayramov pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. 1974-1981-ci illərdə X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsində “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” fənnindən dərs demişdir. 1981-ci ildə vəfat etmiş, doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir.

M.Bayramov həm də bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun 1964-cü ildə “Fırtınadan sonra” hekayələr kitabı çap olunmuşdur.

İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 1931-ci ildən Azərbaycan dilində müxtəlif toplular və məcmuələr çap

olunmuşdur. Bu toplu və məcmuələrin İrəvan ədəbi mühitində özünəməxsus rolu olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda yaşayıb yaradan şair və yazıçıların əsərləri bu toplu və məcmuələrdə çap olunmuşdur.

“Zərbə” (Ermənistan türk proletar yazıçılarının şeir və hekayələrinin məcmuəsi. R.Vəlibəyovun müqəddiməsi ilə; 1931), “XIII noyabr” (Ermənistan Şuralaşmasının (sovetləşməsinin – İ.B.) 13-cü ildönümü münasibətilə Ermənistan türk yazıçılarının əsərlərindən ibarət almanax. M.Kazımovun müqəddiməsi ilə; 1933), “Gənc səslər” (1934), “Yüksəlişdə” (Məcmuə. Şeirlər və hekayələr. Redaktor: M.Hüseynov. Sərlövhuəstü məlumat: Ermənistan Şura Yazıçıları İttifaqı Türk sektoru, 1935), “On beş il” (Ermənistanın Şuralaşmasının (sovetləşməsinin – İ.B.) 15-ci ildönümü münasibəti ilə buraxılan almanax, 1935) kimi toplu və məcmuələr çap edilmişdir.

1957-ci ildən “Ədəbi Ermənistan” adlı məcmuə nəşrə başlamışdır. Bu məcmuə Ermənistan Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan bölməsinin ədəbi orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1957-ci ildə məcmuənin birinci, 1959-cu ildə ikinci, 1960-cı ildə üçüncü, 1962-ci ildə dördüncü, 1963-cü ildə beşinci, 1964-cü ildə altıncı, 1965-ci ildə yeddinci, 1967-ci ildə səkkizinci nömrəsi nəşr olunmuşdur. 1967-ci ildən sonra “Ədəbi Ermənistan” məcmuəsinin çapı dayandırılmışdır. Yalnız 14 ildən sonra 1982-ci ildə Qərbi Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən ibarət “Sevgi harayı” adlı məcmuə buraxılmışdır. “Ədəbi Ermənistan” məcmuəsinin İrəvanda

İbrahim Bayramov

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan

sonuncu buraxılışı 18 ildən sonra – 1985-ci ildə nəşr olunmuşdur
(Azərbaycan kitabı, 1985, s.35-145).

İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ ABİDƏLƏRİ ONOMASTİK VAHİD KİMİ

İrəvan indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın qədim Azərbaycan şəhəridir. İrəvan şəhəri qədim tarixə malikdir. İrəvan şəhərinin qədimliyini onun tarixi abidələri bir daha təsdiqləyir. Bu tarixi abidələr Şərqi üslubunda yaradılmaqla Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişindən xəbər verir. Vaxtilə İrəvan məhz öz tarixi abidələri – qalaları, məscidləri, körpüləri, karvansaraları ilə Cənubi Qafqazda tanınmış, şöhrət tapmışdır. “İrəvanın dövrümüzədək gəlib çatmayan memarlıq və təsviri sənət nümunələri haqqında məlumatların çoxu da zəlzələdən (İrəvanda zəlzələ 1679-cu ildə olmuşdur – İ.B.) sonrakı illərə aiddir. Kərpicdən və daşdan zövqlə bina edilmiş şəkəkəli, tağlı, dördkünc karvansaralar öz orijinallığı və üslub zənginliyi, bol – bol su çiləyən qəşəng fəvvarələri və ümumi memarlıq quruluşu ilə hamını valeh etmiş, şəhərin həm möhtəşəm, həm də ən gözəl tikililəri sayılmışdır, Gürcü karvansarasının 78, Culfa və Sərdar karvansaralarının hərəsinin 38, Tağlı, Sulu və Susuz karvansaralarının üçünün birlikdə 74, Hacı Əli karvansarasının isə 40 dükkanı olmuşdur. J.Şardən Xan sarayından 500 addım o tərəfdə boylan karvansaranı “ən gözəl bir imarət” kimi qələmə alaraq yazmışdır ki, 800 addımlıq giriş yolu boyunca dükənlər düzölmüş bu binanın içində irili –

xırdalı daha üç tikili, yanında gözəl bir məscid və iki qəhvəxana vardır” (Məmmədov İ., 2002,s.45).

İrəvan şəhəri zəngin tarixi abidələri ilə Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur. Şah Abbas Təbriz şəhəri ilə yanaşı İrəvan şəhərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdi. “Şah Abbas Təbrizi Osmanlılardan azad etdikdən sonra Naxçıvan uğrunda mübarizəyə başladı. O, eyni vaxtda diqqətini yönəltdi. Ordu şəhərin bir fərsəngliyində dayanmışdır. Nəsrullah Fəlsəfi yazır: “Bu zaman İrəvanda üç qala var idi: biri, hicri-qəməri tarixi ilə 994-cü ildə türk sərdarı Fərhad paşa tərəfindən tikilmişdir. O, Şah Abbasın atası Sultan Məhəmməd Xudabəndə ilə müharibə apardığı zaman qalanın inşa edilməsi barədə fərman vermişdir. Ona “Köhnə qala” deyirdilər. Həmin qalanın cənub-qərbində böyük bir təpənin üstündə ucaldılmış kiçik qalaya isə “Küzəçi qalası” adı verilmişdir. Üçüncü qala isə Sərif paşanın fərmanı ilə ucaldılmış “Yeni qala” idi. Bu üç qalada və onların ətrafında 12 min türk əsgəri cəmlənmişdi (Səməd S., 2014).

XIX əsrin I yarısında İrəvan şəhərinin ruslar tərəfindən işğalı, Türkmənçay müqaviləsindən sonra indiki Ermənistan ərazisinə, o cümlədən İrəvan şəhərinə ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişi ilə səsləşən abidələr dağıdılmış, viran edilmiş, azərbaycanlılara qarşı fiziki soyqırımı ilə yanaşı, mənəvi soyqırımı həyata keçirilmiş, yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. “Ermənilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi

Azərbaycan ərazisindəki tarixi türk- xristian abidələrinə sahib çıxması da məhz XIX yüz ildə geniş vüsət alır.

Bununla kifayətlənməyən ermənilər özlərininkiləşdirə bilmədikləri türk abidələrini yerlə-yeksan edir, izini itirməyə çalışırlar. Buna görə də bütün orta yüzilliklər tarixi mənbələrdə “məscid və minarələr şəhəri” kimi qeydə alınan İrəvan şəhərində bu gün yalnız bir məqsəd (Göy məscid – İ.B.) qalmaqdadır ki, onu da ermənilər dünya ictimaiyyətinə fars məscidi kimi təqdim edirlər. Neçə-neçə rus generalının başını aşağı endirən, rusların 25 illik fasiləsiz hücumlarına mətanətlə sinə gərən məşhur İrəvan qalasının bu gün izitozu yoxdur. Bütün Avropa səyyahlarını heyrət içində qoyan möhtəşəm Sərdar sarayı, onun güzgülü salonu artıq bir nağıldır” (Ələkbərli Ə., 2007, s.15),

İrəvan şəhərinin tarixi abidələrinin adları Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Onları onomastik vahid kimi tədqiq edəndə bir daha aydın olur ki, şəhərin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuş, İrəvan şəhəri və onun tikililəri məhz azərbaycanlılar tərəfindən salınmışdır. Lakin çox təəssüf ki, “Qədim tarixli memarlıq məktəbimizin, təsviri sənətimizin gözəl ölkələrindən, babalarımızın yüksək sənətkarlıq nümunələrindən vəcdə gələn səyyahlar, tədqiqatçılar, yazıçılar bu örnəkləri, bu nümunələri tamamilə başqalarına aid etmişlər. Elə həmin Linçin dediyinə görə “Xan sarayı ilə güzgülü salon fars memarlıq məktəbinə xas olan parlaq abidədir”. İ.Şopenin yazdığına görə

bu, “Çin memarlıq üslubu ilə ucaldılmış imarətdir”. Xan sarayında daha çox olmuş və qalmış A.S.Qriboyedov daha uzaqlardan yapışib salondakı, tavanlardakı bəzəkləri “yapon bəzəkləri” adlandırmışdır (Məmmədov İ., 2002, s.46).

Qədim Azərbaycan şəhəri azərbaycanlıların tarixi keçmişini özündə yaşadan tarixi abidələri ilə, o cümlədən məscidləri ilə bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirir. Bu tarixi abidələr azərbaycanlıların etnik tarixini özündə əks etdirdiyi üçün ermənilər min bir hiylələrlə onları tez tələsik yer üzündən silməyi qarşılıqlarına əsas məqsəd qoymuşlar. Sovetləşmə dövründə, yəni Ermənistanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq İrəvandakı məscidlərin şərq müzeyinə çevirmək adı ilə fəaliyyəti dayandırılmış və bununla da bu tarixi abidələrin azərbaycanlılara məxsus olduğunu gizlətməyə çalışmışlar. 1934-cü ildə İrəvan şəhər şurası şəhərdəki məscidlərin muzeylərə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1934-cü ildə “Qızıl Şəfəq” qəzitində çap olunmuş məqalədə İrəvan şəhər şurasının bununla bağlı qərar qəbul etdiyi göstərilmişdir: “İrəvandakı məscidləri asariətiqə (qədim dövrlərə aid mədəniyyət əsərləri, arxeoloji abidələr-İ.B.) olaraq saxlamaq və onu əməkçi kütlənin mədəni xidməti sahəsində istifadə etmək üçün şəhər (İrəvan şəhəri-İ.B.) şurası bu işə xüsusi diqqət yetirir.

Şəhərdəki (İrəvan şəhəri-İ.B.) məscidlər yaşayış mənzilinə çevildiyinə görə orada yaşayanlar asariətiqə (qədim dövrlərə aid mədəniyyət əsərləri, arxeoloji abidələr-İ.B.) nöqtəyindən böyük əhəmiyyəti olan məscidləri biabırcasına pis edirlər.

Şəhər (İrəvan şəhəri-İ.B.) şurasının heyəti sədarəti (rəyasət heyəti-İ.B.) məscidləri mədəni müəssisə şəklinə salıb kütlənin mədəni ehtiyacını təmin etmək məqsədilə Şəhər (İrəvan şəhəri-İ.B.) şurasının tezliklə məscidlərdə yaşayan ailələri oradan çıxarılmasını mənzil şöbəsinə tapşırılmışdır.

Göy məsciddə olan otaqların mədəni sahədə istifadə edilməsi və bütün məscidin isə şərq müzeyinə çevrilməsi nəzərə alınmışdır” (“Qızıl şafəq” qəzeti, 27 iyul 1934, №140). Yuxarıda göstərdikləri bəhanələrlə məscidlərin ləğvinə start vermişlər.

İrəvan şəhərinin memarlığı ilə bağlı Cəfər Qiyasi 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən buraxdığı “Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri” bukletində yazır: “Əski İrəvanın məhəllə sistemi və yaşayış evlərinin memarlığı Azərbaycan ənənələrinə dayanırdı. Bu gün İrəvanın memarlıq irsinin böyük bölümünü təşkil edən yaşayış evləri vaxtilə Azərbaycan zənginliyinə məxsus olub və onları azərbaycanlı ustalar və memarlar ucaltmışlar” (Qiyasi C., 2007).

Qərblərdə qalan bu qədim türk şəhərinin – İrəvanın tarixi abidələrini onomastik vahid kimi araşdırmaq Azərbaycan onomologiyası üçün vacib məsələlərdən biridir.

Erebuni qalası. İrəvan şəhərinin tarixi abidələrindən biri Erebuni qalasıdır. “E.ə. 782-ci ildə Urartı çarı I Argisti tərəfindən indiki İrəvan şəhəri ərazisində şəhərin cənub-şərq tərəfindəki Qanlı təpə adlanan yüksəklikdə salınmış türk qala şəhəri e.ə. IV yüz ilə qədər mövcud olmuşdur. Buradan tapılan 13 sətirdən ibarət mixi yazı lövhəsində qalanın Menenun oğlu, Biyan (Urartu) ölkəsinin və Tuşbi şəhərinin hakimi Argisti tərəfindən salındığı, Erbuni adlandırıldığı yazılmışdır. Qanlı təpənin zirvəsindəki meydan 2 ha olsa da, qala təxminən 50 ha ərazini əhatə etmişdir” (Ələkbərli Ə., 2007, s.24).

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Erebuni qalası haqqında oxuyuruq: “E.ə. VIII əsrdə qala iri hərbi-inzibati mərkəz və şimala hərbi yürüşlər zamanı Urartu hökmdarlarının iqamətgahı olmuşdur. Qazıntılar zamanı qala divarları, saray, iki məbəd, təsərrüfat tikililəri, həmçinin Argiştı və onun oğlu Sardurinin təqribən 20 kitabəsi və s. aşkar edilmişdir. E.ə. VII əsrdə qala əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Erebunidə ancaq e.ə. VI əsrin əvvəllərində hökmdar Rusa dövründə yeni tikintilərə başlandı. Urartu dövlətinin süqutundan sonra da Erebunidə yaşayış davam etmiş, Əhəmənilər (Haxamanişilər) dövründə isə yeni binalar tikilmişdir” (ASE, IV c., 1980, s.78).

Erebuni sözünün açımı müxtəlif cür izah edilmişdir. Erebininin adı ilə Yerevan adı eyniləşdirilmişdir (ASE, IV c., 1980, s.78; Оганесян К.,1968, с. 6).

Ə.Ələkbərli qalanın adının mənası ilə bağlı yazır: “Mənbələrdə İrpuni kimi də qeydə alınan qalanın əsl adı türkcə Erbuni olmaqla “Er – bi” (Ərlər boyu) və -uni (Urartu dilində “ölkə”) komponentlərindən və “Ərlər boyunun ölkəsi” anlamını verir” (Ələkbərli Ə., 2007, s.24). Bizim fikrimizcə isə, Erebuni qədim türk dilində “igid”, “qorxmari” mənasında işlənən “ər” sözü ilə urartu dilində “ölkə” mənasında işlənən “ebuni” (esli ebani) sözünün birləşməsindən yaranmışdır.

İrəvan qalası. İrəvan şəhərinin tarixi abidələrindən biri də İrəvan qalası olmuşdur. Tarixin şahidi olan İrəvan qalasını XVI əsrdə Şah İsmayılın əmri ilə İrəvan xanı Rəvanqulu xan tikdirmişdir. Bununla bağlı Evliya Çələbi yazır: “...h.915-ci (1509-10) ildə İran şahı Şah İsmayıl orada (İrəvanda – İ.B.) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş verir. O da 7 il orada qala tikdirərək adını “Rəvan” qoyur. Zəngi çayının şərq sahilində yerləşmiş daş və kərpiclərdən tikilmiş möhkəm, gözəl bir qaladır, ancaq hasarı yoxdur” (Çələbi E., 1992, s.50).

İ.Məmmədov İrəvan qalasının bilavasitə Rəvan xanın adı ilə bağlı olmadığını qeyd edir: “Hələlik təkzib edilməz bu faktı qeyd edək ki, İrəvan qədimdən qala şəhər olub. Şah İsmayıl, həqiqətən də,

onu möhkəmləndirməyi Rəvan xana tapşırıb. Rəvan xan da tapşırığa əməl edərək köhnə qala və bağ yerində möhkəm qala ucaldıb. Hələ VII əsrdə ərəb istilacıları iki dəfə çox böyük qüvvə ilə hücum çəkib qalanı fəth etmək istəyiblər. Lakin şəhər təslim olmayıb. Qanlı vuruşlardan sonra ikinci dəfə ancaq xeyli itkilər bahasına ərəblər İrəvana sahib olublar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmranlıqları dövründə də İrəvan bir şəhər, bir qala kimi hərbi-siyasi baxımdan öz mövqeyi və əhəmiyyətini saxlamışdır” (Məmmədov İ., 2002, s.128-129).

Yeri gəlmişkən bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. Tədqiqatçılar İrəvan şəhəri ilə İrəvan qalasının tarixini eyniləşdirmişlər. V.Həbiboglu qeyd edir ki, İrəvan XVI əsrdən bəllidir (Həbiboglu V.,1992,s. 199-200). Q.Qeybullayev də yazır ki, yaşayış məntəqəsi kimi İrəvan yalnız XVI əsrdən məlumdur (Qeybullayev Q., 1992, s.40). Sonrakı tədqiqatlarında isə (akademik B.Ə.Budaqovla birlikdə yazdığı “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” əsərində) İrəvanın VI-VII əsrlərdə məlum olduğu qənaətinə gəlir: “İrəvan – Ermənistanın indi paytaxtının adı, VI-VII əsrlərdən məlumdur” (Budaqov B., Qeybullayev Q., 1998,s.270). Tarixi faktlar, apardığımız tədqiqatlar bir daha təsdiq edir ki, İrəvan qalası İrəvan şəhərindən sonra tikilib və İrəvan şəhərinin tarixi ilə İrəvan qalasının tarixini eyniləşdirmək ən azı çox böyük günahdır.

XVII əsrdə yaşayıb yaratmış fransız səyyahı Jan Şardən İrəvan qalasının təsviri və etnik tərkibi haqqında yazır: “...Qala (İrəvan qalası – İ.B.) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmiz qanlı Səfəvilər (Azərbaycan türkləri – İ.B.) yaşayırlar” (Şardən J., 1994, s. 23).

İrəvan qalası 1514-1583-cü illərdə gah Səfəvilərin, gah da türklərin idarəçiliyində olmuşdur. Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan Toxmaq xan, türklərin hakimiyyəti altınada olanda İrəvan qalası diqqətdə dayanmış və qala genişləndirilmiş, abadlandırılmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, “türk qoşunlarının komandanı Fərhad paşa İrəvan qalası üzərinə hücum etmiş və onu döyüşsüz ələ keçirmişdir. Fərhad paşa qalanı ələ keçirdikdən sonra müdafiə qurğularının tikintisinə başlamışdır. O, İrəvan qalasını yenidən inşa etdirərək daha da genişləndirmişdir. Ö.Çələbi yazır ki, Osmanlı əsgərlərindən ibarət 150 minlik ordu 45 gün ərzində Zəngi çayının sahilində qalanı yenidən tikib, 40 gün müddətində lazım olan sursat və hərbi ləvazimat ilə təchiz etdirmişdir. Sonralar İrəvan qalası yenə də dəfələrlə əldən-ələ keçsə də, Fərhad paşanın tikdirdiyi qala divarları bütün hücumlara tab gətirmişdir” (Mustafa N., 2015, 202-203)

İrəvan tarixlərin şahididir, neçə-neçə vuruşlardan qalib çıxıb, azərbaycanlıları öz qoynuna alıb təhlükələrdən qoruyub. Lakin hər dəfə də erməni məkrliliyinin qurbanı olub.

1603-cü ildə Şah Abbas, 1638-ci ildə Osmanlı ordu başçısı Kənan paşa, 1779-cu ildə Gürcüstandan II Heraklı, 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd Şah Qacar, 1804-cü ildə Sisianov, 1808-ci ildə Qudoviç İrəvan qalasına hücum etmiş, onu tutmaq istəmişlər (Məmmədov İ., 2002, s.132-150). Ən nəhayət, 1827-ci il sentyabrın 30-dan oktyabrın 1-nə keçən gecə İ.F.Paskeviçin başçılığı altında rus ordusu ermənilərin köməyi ilə İrəvan qalasını işğal etdi. İrəvan qalası 1864-cü ildə uçurularaq darmadağın edilmişdir.

N.Mustafa İrəvan qalasının acınacaqlı taleyi ilə bağlı yazır: “İşğaldan sonra İrəvan qalası dövlət mülkiyyəti elan edilmişdi. XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan qaləsindəki 120-dən artıq binada müxtəlif təyinatlı dövlət müəssisələri və təşkilatlar yerləşirdi. 50-ci illərdə qalanın içərisində müxtəlif tikinti işləri aparılmış və təmir-bərpa işləri görülmüşdü. Qalada rus hərbi hissələri və onlarla top saxlanılırdı. İrəvan qalası 1864-cü il martın 12-dək hərbi-istehkam qalası statusunu saxlamışdır. Qala rəsmən buraxıldıqdan sonra onun divarlarının, qüllələrinin daşlarını ətrafda yaşayan sakinlər söküb aparmışlar. 1880-ci illərdən etibarən isə bir-birinin ardınca qalanın içərisindəki tikililər və müdafiə qurğuları yoxa çıxmışdır” (Mustafa N., 2020, s.204-205)

İrəvan qalası urbonimi iki komponentdən ibarətdir və II növ təyini söz birləşməsi konstruksiyası əsasında formalaşmışdır. İrəvan türk dilində “igid”, “kişi” mənasında işlənən *ər//er* sözünün fonetik forması olan *ir* sözündən və urartu dilində “ölkə” mənasında işlənən *abani//ebani* sözünün (Меликашвили Г., 1964, с.13) fonetik variantı olan *əvan* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İkinci komponent III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ərəb dilində “uzun müddət içində qapanıb düşməyə müqavimət göstərmək üçün möhkəm müdafiə tikililəri və vasitələri olan istehkam” (məntəqə), “şəhər” mənasında işlə (ADİL, IV c., 1987, s.402) qala sözündən ibarətdir. *İrəvan qalası* İrəvan şəhərində tikilən qala anlamını ifadə edir.

Xan sarayı. İrəvandakı Xan sarayı azərbaycanlılara məxsus qədim tarixi abidələrdən biri idi. Bu saray tarixi mənbələrdə həm də Sərdar sarayı adında göstərilir. Xan sarayı İrəvan qalasının şimal-qərbində - Zəngi çayının sahilində, təbii cəhətdən yaxşı müdafiə olunan ərazidə yerləşmişdir. İrəvan qalası ilə eyni vaxtda əsası qoyulmuşdur. Saray Əmirgünə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783) dövründə memar Mirzə Cəfər tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülu salonu və Yay imarətini inşa etdirmişdir” (Mənbə:Vikipediya). Xan sarayı ilə

bağlı N.Mustafa mütəxəssislərin qənaətinə istinad edərək yazır ki, İrəvan Xan sarayı memarlıq forması, biçimi, plan quruluşu, daxili həcmnin həlli və bədii tərtibatına görə Şərq memarlığının şah əsərlərindən sayılan, 1483-cü ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub tərəfindən Təbrizdə, 1669-cu ildə Şah Süleyman səfəvi dönəmində İsfahanda inşa edilən “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”, yəni 8 qatlı cənnət) adlandırılan saray-komplekslərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Digər maraqlı cəhət orasıdır ki, həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin arxitektura həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birini sanki təkrar etmişlər. Bu, onu deməyə əsas verir ki, hər üç saray dövrünün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylu memarlıq məktəbinin üslubunda inşa edilmiş və yaxud yenidən qurulmuşdur (Mustafa N., 2020, s.208-209).

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın aborigen xalqı olan azərbaycanlıların izini itirmək məqsədilə erməni vandalları tərəfindən Xan sarayı dağıdılmış, möhtəşəm tarixi abidə yer üzündən silinmişdir. N.Миклашевская “О наследии и традициях в Азербайджанском изобразительном искусстве” məqaləsində (В книге: Искусство Азербайджана. Том VII, Баку. 1959, с. 51.) göstərir ki . Xan sarayı 1914 cü ildə dağıdılmışdır. İmperator Arxeoloji Komissiyasının sonrakı illərdəki iclaslarının protokollarında (axırncı iclas 1918-ci ildə keçirilmişdir) İrəvan

Sardar sarayı ilə bağlı məsələnin muzakirəsinə rast gəlinmir (Bax. Mustafa N., 2020, s. 224).

Sarayın adı Azərbaycan dilində “orta əsrlərdə Şərq ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərinin titulu və bu titulu daşıyan şəxs” mənasında işlənən xan sözünü (ADİL, IV c., 1987, s.299) özündə əks etdirir.

İrəvan xan sarayının dağılmış vəziyyəti

Sərdar məscidi. İrəvan şəhərində XVI əsrə mənsub olan tarixi abidələrdən biridir. Sərdar məscidi İrəvan qalasının içərisində Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə tikilmişdir (Ələkbərli Ə., 2007, s.208). Ələkbərli göstərir ki, İrəvan qalası içərisində Sərdar sarayı yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Sərdar məscidi adlandırırlar (Ələkbərli Ə., 2007, s.208). Bu məscid həm də Abbas Mirzə məscidi adlanır. “...yerli müsəlman mədəniyyətinin qiymətli irsi” (akad.N.Marr). Sərdar məscidi sovet hakimiyyəti dövründə dağıdılmış və burada yeni yaşayış məntəqəsi salınmışdır.

Urbonim fars dilindən Azərbaycan dilinə keçən və “keçmişdə bir vilayət idarə edən və dövlət başçısı adından sərəncam vermək hüququna malik olan hakim”, “başçı” mənasında işlənən sərdar sözü (ADİL, IV c., 1987, s.59) əsasında formalaşmışdır.

Qırmızı körpü. İrəvan şəhərindəki tarixi abidələrdən olan Qırmızı körpü XII əsrdə Zəngi çayının üzərində tikilmişdir. Mənbələrdə Köhnə Zəngi körpüsü və Xoca Pilav körpüsü adı ilə də göstərilir. Bu, üslubuna görə aşırma körpü olmaqla hündürlüyü 11 m, eni 6,5 m, uzunluğu 87,5 metrdən ibarət idi. Şəhərə gedən bütün karvanlar bu körpüdən keçib gedirmiş. Körpü İrəvan qalası ilə Ağrı vadisini birləşdirirdi. 1679-cu ildə köhnə körpü zəlzələ

nəticəsində dağılır, lakin 1680-ci ildə o yenidən tikilir. 1850-ci ildə rus mühəndisləri əvvəlki görünüşünü qoruyaraq körpünün təmirini həyata keçirmişdilər.

Körpü qırmızı rəngli tuf daşdan tikildiyi üçün Qırmızı körpü adlandırılmışdır. Qırmızı Azərbaycan dilində “qan rəngində” olan rəng mənasını bildirir (ADİL, I, 1966, s. 520).

Şah Abbas məscidi. Bu məscid İrəvan qalasının ərazisində yerləşirdi. İrəvan şəhərinin maddi mədəniyyət nümunələrindən biri olan Şah Abbas məscidi XVII əsrdə tikilmişdir. Məscid xalq arasında Came məscidi kimi də tanınırdı. N.Mustafa Şah Abbas məscidini Sərdar məscidi adı ilə tədqiq edərək yazır: “Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qalasındaki Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən “Sərdar”, “Abbas Mirzə”, “Şah Abbas” kimi məscidlərinin adları çəkilir. Təhlillər göstərir ki, ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində söhbət son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə adı Sərdar məscidi kimi qeyd olunan dövrün nadir memarlıq abidəsindən gedir. Yəni, məscid müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərdə bu məscidin adı Abbas Mirzə məscidi kimi göstərilir. Bu məscid XIX əsrin əvvəllərində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün onun adı ilə adlandırılmışdır” (Mustafa N., 2015, s. 222). “Bu məscid Səfəvi birinci Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən inşa etdirilib. Məs-

cidin tikintisi 1606-cı ildə gəncəli memar Şeyx Bahəddinin layihəsi ilə həyata keçirilmişdir” (Tarixi coğrafiya, 1995, s.449).

Dəmirbulaq məscidi. İrəvan şəhərinin məhəllələrinin biri Dəmirbulaq məhəlləsi adlanırdı. Dəmirbulaq məhəlləsində XVII-XVIII əsrlərdə Hacı Müzəffər ağa məscid tikdirmiş və həmin məscidə Dəmirbulaq məscidi deyilirdi. (Ələkbərli Ə., 2007, s.232). Məscid binasının üstündə düzəldilmiş günlüyə görə isə Günlüklü məscid də adlanmışdır (Ələkbərli Ə., 2007, s.232). Ə.Ələkbərlinin Dəmirbulaq məscidi ilə bağlı məlumat Günlüklü məscidinin tarixini əks etdirir.

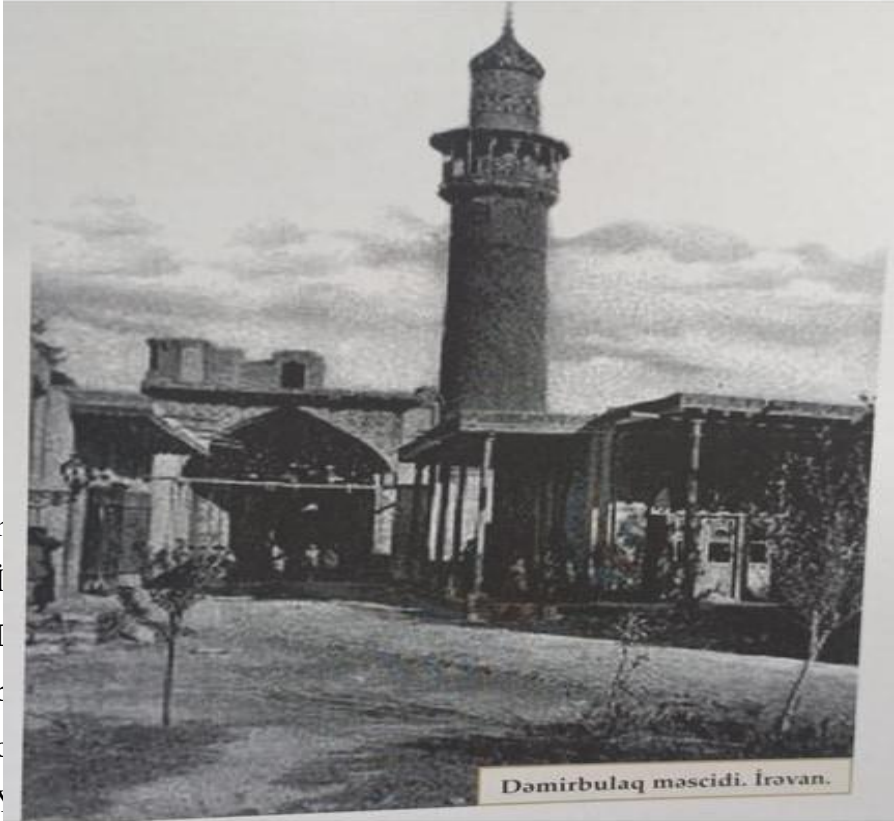
Dəmirbulaq məscidinin tarixi haqqında N.Mustafa yazır: “İrəvan şəhərində 1988-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən tək məscid Hacı Cəfər bəyin tikdirdiyi Çətirli məscid və ya adını yerləşdiyi məhəllədən alan Dəmirbulaq məscidi olmuşdur. Üzərindəki yazılarda məscidin hicri təqvimilə 1327-ci ildə, yəni miladi təqvimilə 1909-cu ildə tikildiyi göstərilmişdir” (Mustafa N., 2015, s.231).

Dəmirbulaq məscidinin adındakı “Dəmirbulaq” sözü Azərbaycan dilinə məxsusdur, dəmir və bulaq sözlərindən ibarətdir. Dəmirbulaq məhəllə adı ərazidəki Dəmirbulaq hidronimindən, Dəmirbulaq məscidinin adı isə Dəmirbulaq məhəllə adı əsasında yaranmışdır.

Dəmirbulaq məscidinin ikinci adı “Günlüklü məscid” onomatik vahidi Azərbaycan dilində işlənən gün sözünə isim düzəldən -lük və isimdən sifət düzəldən -lü şəkilçisinin artırılması

əsasında formalaşmışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlılar İrəvan şəhərindən ermənilər tərəfindən deportasiya edildikdən sonra Dəmirbulaq məscidi talanmış və yandırılmışdır.

Dəmirbulaq məscidi.İrəvan

Göy məscid. İrəvan şəhərinin maddi mədəniyyət nümunələrindən biri Göy məsciddir. Qış və yay salonlarından ibarət olan bu tarixi abidəni mədrəsə və tikintilər əhatə edirdi və məscid xarici ədəbiyyatlarda həm də “Cams göy möseld” formasında qeyd edilir

(Tarixi coğrafiya, 1995, s. 450). Göy məscid 1764-cü ildə İrəvan sərdarı Hüseynəli xan tərəfindən tikilmişdir və xalq arasında “onun adı ilə Hüseyn xan məscidi də adlanmışdır” (Ələkbərli Ə., 2007, s.236). Göy məscid dəfələrlə ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. Belə ki, məscid 1918-ci ildə yandırılmışdır. İkinci dəfə 1955-ci ilin martında türk din xadimi Mahmud Aruz oğlu və həyat yoldaşı, bir də 22 nəfər üləma (milliyyətə türk olmuş – İ.B.) məscidlə birlikdə yandırılmışdır.

1934-cü ildə Göy məscid ermənilərin məkrliliyinin qurbanı olmuşdur. Belə ki, xalqın mədəni xidmətinin yaxşılaşdırılması adı altında azərbaycanlılara məxsus Göy məscidi şərq müzeyinə çevrilməsi qərara alınmışdır. Ermənistan Kommunist (bolşevik) Mərkəzi Komitəsi və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin orqanı kimi nəşr olunmuş “Qızıl Şəfəq” qəzetinin 1934-cü il nömrəsində “Göy məscid şərq müzeyinə çevrilir” məqaləsində yazılmışdır: “Şəhər (İrəvan şəhəri-İ.B.) şurasının heyəti sədarəti (rəyasət heyəti-İ.B.) məscidləri mədəni müəssisə şəklinə salıb kütlənin mədəni ehtiyacını təmin etmək məqsədilə Şəhər (İrəvan şəhəri-İ.B.) şurasının tezliklə məscidlərdə yaşayan ailələri oradan çıxarılmasını mənzil şöbəsinə tapşırılmışdır.

Göy məsciddə olan otaqların mədəni sahədə istifadə edilməsi və bütün məscidin isə şərq müzeyinə çevrilməsi nəzərə alınmışdır” (“Qızıl Şəfəq” qəzeti, 27 iyul 1934, №140).

1988-ci ildə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən İrəvandan deportasiya olunması ilə bağlı Göy məscid üçüncü dəfə erməni vandalizmin qurbanı olaraq yandırılmışdır (Tarixi coğrafiya, 1995, s.452). Son zamanlar məscidin binası tarix muzeyinə çevrilmişdir. Hazırda ermənilər bu məscidi “Fars məscidi” adı ilə dünyaya təqdim edirlər” (Ələkbərli Ə., 2007, s.236). Bu da erməni məkrliyinin bir nümunəsidir!

Çox təəssüf ki, xalqımızın tarixini özündə yaşadan Göy məscid abidəsi “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda (VI c, Bakı, 1982) öz əksini tapmamışdır.

Göy məscidin adı rəng bildirən “göy” sözündən yaranmışdır. Belə ki, məscidin koloritində göy rəngindən geniş istifadə edildiyi üçün göy məscid adlandırılmışdır.

GÖY MƏSCİD 1895

GÖY MƏSCİDİN HƏYƏTİ 1926

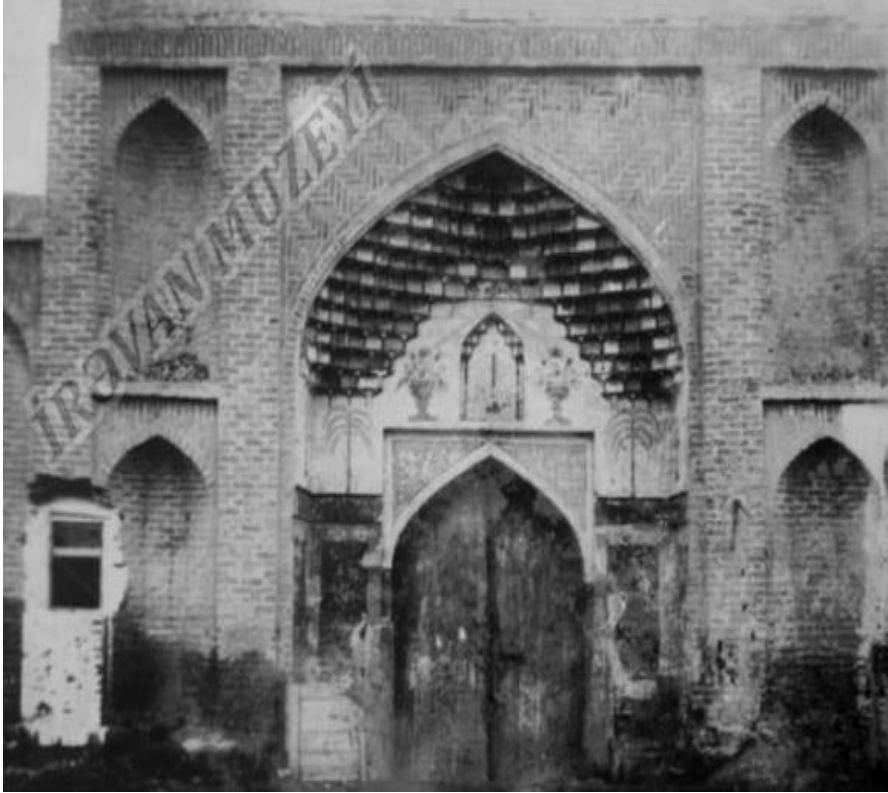

va
Qə
20
(T
Nə
nə

ol
da
.,
ır
cı
öz
lə

ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Məscidin adı Hacı Novruzəli şəxsin adını özündə əks etdirir.

Hacı Novruz Əli Bəy məscidi

olmuşdur. Jan Sərdən yazır: “Qarşıda bazar yerləşir: onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlanır. Orada üç yüz addım kənarında böyük bir meydan vardır” (Şərdən J., 1994, s.22).

Div Sultan tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Əsl adı Əmir Əli bəy Rumludur. Səfəvi dövlətinin adlı-sanlı sərkərdələrindən olmuşdur. Əmir əl-üməra vəzifəsi, sonra vəkil vəzifəsini daşımışdır. 1517-1526-cı illərdə Çuxur Səd əyalətinin bəylərbəyi olmuşdur. Bu qənaətə gəlirik ki, məscidin adı mürəkkəb quruluşlu Div Sultan antropo-nimi əsasında yaranmışdır.

Təpəbaşı məscidi. Bu məscid İrəvan şəhərinin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşirdi. Məscidi Abbasqulu xan tikdirmişdir (Tarixi coğrafiya, 1995, s.452). Bu məscidin həyəti və çevrəsi ermənilər tərəfindən salınan gecə qondularla əhatə olunmuşdur. Bəzi məlumatlara görə məscidi tikdirən İrəvan idarəsinin (uprivasının) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanskinin evi də Təpəbaşı məhəlləsində idi. Hazırda dağılmış vəziyyətdə olan Abbasqulu xanın evini indi də ermənilər “Xanın evi” olaraq adlandırırlar (Mustafa N., 2015, s.230-231). Tarixi abidələrimizdən biri olan Təpəbaşı məscidi məkan anlayışı bildirən söz – Təpəbaşı məhəlləsinin adı əsasında yaranmışdır.

 İrəvan şəhəri, Təpəbaşı məscidi. 1905-ci il

Əsəd ağa məscidi. Bu məscid İrəvan qadınlar klubunun yanında yerləşirdi. Məscidi Əsəd ağa adlı şəxs tikdirmişdir (Tarixi coğrafiya, 1995, s.452). Məscidi Əsəd ağa tikdirdiyi üçün Əsəd ağa məscidi adlanmışdır.

Şəhər məscidi. İrəvanda tarixi məlum olmayan maddi-mədəniyyət abidələrindən biri də Şəhər məscididir (Tarixi coğrafiya, 1995, s.452). Məscid İrəvanın Şəhər məhəlləsində yerləşdiyindən Şəhər məscidi adlandırılmışdır.

XIX əsrin ortalarında (1840-1850-ci illərdə) şəhər məhəlləsində 792 ev olmuşdur (Сборник сведения, 1875, s.260). Məhəllənin adında olan “şəhər” sözü qədim türk tayfalarından biri olan sak etnoniminə türk dilində “igid”, “qoçaq” mənası bildirən ər sözünün qoşulmasından əmələ gəlmiş etnonimdir. Bu konstruksiya ilə düzələn türk tayfa adları çoxdur: kəngər, kəvər, göyər, xəzər, salur (salar) və s.

Keçi qalası. Tarixən Qərbi Azərbaycanda bir neçə qala olmuşdur. Bu qalalardan biri də Keçi qalasıdır. Keçi qalası ilə bağlı XVII əsr fransız səyyahı Jan Şardən “Səyahətnamə” əsərində yazır: “Qalanın (İrəvan qalasının – İ.B.) şimal tərəfində yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qaladır” (Şardən J., 1994, s.21).

Keçi qalasının adı oğuz türk tayfasından olan kayı (qayı) etnoniminin bir qolunu təşkil edən keçili etnonimi (ASE, V c., 1981, s.331) əsasında əmələ gəlmişdir. Q.Qeybullayev kəngərlərin bir qolunun keçili adlandığını yazır (Qeybullayev Q., 1992, s.69). Araz çayının sağ sahilində yaşamış keçililər Səfəvilər dövründə Naxçıvana keçərək kəngərlilərə qarışmışlar (ASE, V c., 1981, s.331). Eyni zamanda oğuzların kayı (qayı) tayfasının bir qolu qara keçili adlanmışdır (F.Sümər, 1992,s.227). Keçili tayfasının adındakı -li şəkilçisi Keçi qalası adından düşmüşdür. Keçili tayfasının adı indiki Ermənistanın Oktemberyan rayonunda Keçili (4.IV.1946 – Mrqaşat) kənd adında da öz izini qoruyub saxlamışdır (Bayramov İ., 2002,s.381).

Çətirli məscidi. İrəvandakı tarixən mövcud olmuş məscidlərin biri də Çətirli məscidi adlanırdı. Bu məscidin tarixi bəlli olmasa da, onu inşa edən məlumdur. Çətirli məscidini Hacı Müzəffər ağa tikdirmişdir (Tarixi coğrafiya, 1995, s.452). Məscid xarici görünüşünə görə Çətirli məscid adlandırılmışdır. Təsviri yolla yaranan urbonimdir. Bu məscid də ermənilər tərəfindən dağıdılıb viran edilmişdir.

Xudabəndə məscidi. İrəvanda ilk böyük məscidlərdən biri olmuşdur. Məscidin uzunluğu 9 m, eni 6 m, hündürlüyü 12 m təşkil edirdi. Məscid XVI əsrdə Səfəvi Məhəmməd şah Xudabəndə tərəfindən tikilmişdir (Tarixi coğrafiya, 1995, s.449). Məscid Səfəvi Mə-

həmməd şah Xudabəndənin şəərəfinə Xudabəndə məscidi adlanmışdır. Xudabəndə Allah bəndəsi mənasını ifadə edir.

Şükürbəyli məscidi. İrəvan şəhərində azərbaycanlıların həyatını, dini inancını özündə əks etdirən Allahın evlərindən biri də Şükürbəyli məscidi olmuşdur. Bu məscidlə bağlı geniş məlumatlar rast gəlinmir. Çünki məscidin daxilində və xaricində ciddi dəyişiklik aparılmış, onu kilsəyə çevirmişlər. S.Şükürov Şükürbəyli məscidi ilə bağlı erməni tədqiqatçısı T.X.Hakopyanın “Очерки истории Еревана” əsərinin 129-cu səhifəsinə istinad edərək yazır: “Hakopyan “qalada (İrəvan qalasında – İ.B.) olan məscidin birini 1725-ci ildə türklər tikdirmişdir” fikrini də söyləmişdir. Lakin Hakopyan həqiqətdən nə qədər qaçsa da, həqiqətin məntiqindən kənara çıxa bilməyib. Elə kitabının bu səhifəsində (s.129) demişdir ki, ruslar 1827-ci ildə İrəvanı işğal etdikdən sonra Şükürbəyli məscidinin daxilində və xaricində dəyişiklik aparıb adını da “Müqəddəs Boqorodiç” (Müqəddəs Məryəm) qoymuş, onu kilsələşdirmişlər” (Şükürov S., 2000, s.52). Məscid Şükürbəyli nəslinə məxsus şəxs tərəfindən salındığı üçün Şükürbəyli məscidi adlandırılmışdır.

Salehyan məscidi. İrəvan şəhərindəki dini məbədlərimizdən biri də 1884-cü ildə tikilmiş Salehyan məscidi olmuşdur. Bu məscid də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Məscidin inşası ilə bağlı S.Şükürov yazır: “İrəvanda adı çəkilməyən məscidi camelərin on birincisi Salehyan məscidi olmuşdur.

Salehmanın familiyası Sağıncaqlıdır. Sağıncağın indiki Allahverdi şəhərinin qədim adı olduğunu ehtimal edirlər. Salehmanın burada anadan olmuş, doğulduğu yeri özünə familiya götürmüşdür. Maarifə, mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirən Salehmanın sonralar İrəvana getmiş, Təpəbaşında evlər tikdirmiş, orada məskunlaşmışdır. 1853-cü ildə uşağı olmuş, adını da Cəlilxan qoymuşdur. ...1883-cü ildə beş illik təkmilləşmədən sonra (Salehmanın oğlu Cəlilxan – İ.B.) vətəninə qayıtmışdır. Bu zaman onun (Cəlilxanın – İ.B.) 30 yaşı vardı. Cəlilxanın gəlişi atası Salehmanı sevindirir və o, çox yaşaya bilmədi. 1883-cü ilin iyul ayında vəfat etdi. Bir il sonra Cəlilxan atasının şərəfinə məscid tikdirdi və ona “Salehmanın məscidi” adını verdi” (Şükürov S., 2000, s.55-56).

Salehmanın məscidi də digər məscidlərimizin taleyini yaşamış, İrəvanda aparılan “yeni tikintilər” nəticəsində tarixin səhifəsindən silinmişdir. Belə ki, “Salehmanın məscidi 1921-ci ildə dağıdılmış və yerində sirk tikilmişdir” (Şükürov S., 2000, s. 57).

Mahmud məscidi. Bu məscid İrəvan şəhərində İrəvan qalasının içində, Topxana məhəlləsi tərəfdə yerləşirmiş. 3 fevral 1733-ci ildə vəzir İbrahim paşanın katibi, Aciz Əhmədinin (Aciz ad bildirmir – İ.B.) müfəssəl dəftərdəki qeydinə görə vəzir İbrahim paşa İrəvan qalası içində, Topxana məhəlləsi tərəfdə iki mübarək came inşa etdirib, onlara Mahmud (Sultan I Mahmud) adını vermişdir (İcmal dəftəri, 1996, s.67).

Rəcəb paşa məscidi. İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinin həyatı ilə bağlı maddi mədəniyyət nümunələrindən biri də Rəcəb paşa məscidi idi. N.Mustafanın verdiyi məlumata görə məscid 1725-ci ildə türk sərkərdəsi Rəcəb paşanın tapşırığı əsasında İrəvan qalasının içərisində tikilərək azərbaycanlıların ixtiyarına verilmişdir (Mustafa n// 2020? s/230)/. Bu məscid düzgün paralelopiped formasında və sferik günbəzli idi, həmçinin Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Rəcəb paşa məscidinin adı şəxs adı əsasında yaranmışdır.

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan tarixi abidələrlə zəngin olmuşdur. Bu tarixi abidələr təkcə Azərbaycan tarixi, arxeologiyası üçün yox, həm də Azərbaycan onomologiyası üçün də qiymətli mənbələrdən biridir.

"Rəcəb paşa məscidi". 1725-ci ildə Rəcəb paşa tərəfindən İrəvan qalasında inşa edilmiş məsciddir. Ruslar İrəvanı işğal etdikdən sonra (1827) Rəcəb paşanın inşa etdirdiyi məscid dağıdılıb və yerində Rus pravoslav kilsəsi tikilib.

İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN URBONİMLƏRİ

“Urbonim” latınca urbonis (şəhərli, şəhər sakini) və onuma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib “şəhər daxilindəki prospekt, meydan, bazar, bina, qala və s. adlarını bildirir”. İrəvan şəhəri və onun urbonimləri (məhəllə, məscid, bağ, bazar adları) tarixi Azərbaycan toponimikasını özündə yaşadır.

XVIII əsrə aid mənbələrə istinad edərək Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı) yazırlar: “Nəhayət, İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi barəsində müfəssəl dəftərdə (İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri - İ.B.) 428 evli türk – müsəlman, 224 evli və 9 subay xristian qeydə alınmışdır. Evlilərin ailə təkibini beş nəfərdən götürməklə, İrəvan şəhərində yaşayan 3.369 nəfərin 63.5%-i türk-müsəlman, 36.5%-i isə xristian olduğunu qeyd edə bilərik. Etnik tərkiblə bağlı məsələni bununla bitirmək olardı, ancaq Abraam Yerevantsinin əsərində və “Anonim erməni xronikası”nda İrəvanda yüz xristian qaraçı (“boşa”) ailəsinin təqribən 500 nəfərin yaşamasının qeyd edilməsi bu məsələyə bir daha nəzər salmağı tələb edir. Şəhərdə 500 nəfər xristian qaraçının yaşaması (şəhər əhalisinin təqribən 14.9%-i) erməni xronikalarının müəlliflərinin iddia etdiyi kimi ermənilərin İrəvan şəhərində əksəriyyət təşkil etməsini deyil, daha az sayda olmalarını – 21.6% sübut etməkdədir” (İcmal dəftəri, 1996, s.18).

XIX əsrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşmişdir. Şimali Azərbaycanla yanaşı Qərbi Azərbaycan da Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir. Bu proses əhalinin etnik tərkibindən də yan keçməmişdir. Bununla belə Qərbi Azərbaycanın başqa ərazilərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də azərbaycanlılar yenə də çoxluq təşkil etmişdir. “...1827-ci ildə İrəvanda 12 min nəfərlik 2400 ailə yaşamışdır. Şəhər qalası ruslar tərəfindən alınandan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir qismi İrana köçmüş, ermənilər isə İran və Türkiyədən buraya köçürülmüşdür. 1828-ci ildə əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur: azərbaycanlılar – 1807 ailə, 7331 nəfər; ermənilər 567 ailə, 2379 nəfərdən artıb 4132 nəfər olmuşdur” (Tarixi coğrafiya, 1995, s.8). Bu dövrdə İrəvan şəhərində 4 xan, 51 bəy və sultan ailəsi, cəmi 8 məlik ailəsi, 50 axund, molla, 61 mirzə, seyid, dərviş ailəsi, cəmi 13 keşiş ailəsi olmuşdur (Məmmədov İ., 2002, s.168). Bax budur tarixi həqiqət. Ermənilər İrəvan şəhərinə geniş surətdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülmüşlər. Burada 1829-cu ildə 9889 nəfər azərbaycanlı, 2174 erməni, 1831-ci ildə 7331 nəfər azərbaycanlı, 4484 erməni, 1873-cü ildə 5805 nəfər azərbaycanlı, 5959 erməni, 1886-ci ildə 7228 nəfər azərbaycanlı, 7142 erməni, 1897-ci ildə 12516 nəfər azərbaycanlı, 12529 erməni, 1922-ci ildə 5124 nəfər azərbaycanlı, 40396 erməni, 1926-cı ildə 4968 nəfər azərbaycanlı,

57295 erməni, 1931-ci ildə 5620 nəfər azərbaycanlı, 80327 erməni (Կոռկոսոյաւ Ջ., 1932, s.164-167), 1970-ci ildə 2721 nəfər azərbaycanlı, 738045 erməni, kürd, rus və başqa millətin nümayəndələri yaşamışlar. Bu rəqəmlərdən aydın görünür ki, ermənilər XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərindən, daha doğrusu, 1918-ci ildən Sovet Rusiyasının himayəsi altında İrəvan şəhərinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərinin zaman-zaman tarixi torpaqlarından deportasiya etmişlər. İrəvan Cənubi Qafqazda mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Evliya Çələbi hələ XVII əsrdə yazırdı: “Rəvanda (İrəvanda – İ.B.) qazi, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, munşi, yasovul ağası, qorçubaşı, eşik ağası, dizçökən ağa, yeddi mehmandar və kəndxuda vardır” (Çələbi E., 1992, s.54). Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi ülamə, füzəla və süarə olub” (Köçərli F., 1981, s.202). İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində, o cümlədən qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda bilavasitə azərbaycanlıların aborigen xalq olduğunu sübut edən “saysız hesabsız yeraltı və yerüstü” mədəniyyət nümunələri – qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir” (Ələkbərli Ə., 2007, s.9). M.Seyidov yazırdı: “Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan (1988-ci ildə indiki Er-

mənistan ərazisindən azərbaycanlılar tamamilə deportasiya olunmuşlar – İ.B.) bir çox yerində, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (keçmiş Qəmərli) Amasiya (keçmiş Ağbaba), Eçmiədzin, Krasnı (keçmiş Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda sıx-sıx qoyun heykəllərinə, üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur ... Belə heykəllər ... türk xalqlarının mifik inamı ilə də ilişgəlidir” (Seyidov M., 1989, 142-143). Çox təəssüf ki, vaxtında bu tarixi abidələrimizə sahib çıxma bilməmişik. İ.Məmmədov yazır: “...Zəngin və şaxəli mədəniyyətimizin bir qatının qidalandığı bu qaynaqların çağlayan səsinə, söykəndiyi bu dağların məğrur nəğməsini biz xalqımızın yaşayan və yaşadan, yəni müasirləşmiş keçmişinə dərslərlər və əsərlərdən deyil, natanış aləmə açılmış pəncərədən təsadüfən boylanan yadelli səyyah və tədqiqatçıların (fransızlar J.B.Taverniyen, J.Şarden, italyan Cemelli, İranda İngiltərə səfirliyinin katibi olmuş Moriyen, ingilis Ker Perter, Dübüa de Monpero, P.Kameron, F.B.Linc, M.Veqner, İ.Şopen, L.S.Berq, Q.Abix, E.Q.Veydenbaun, alman H.Hübşman – İ.B.) bilib-bilmədikləri, istəyib-istəmədikləri kimi qələmə aldıkları yol qeydlərindən, ehtimalları və etiraflarından, təsvir və təəssüratlarından eşidirik. Eşidir, eşitdikcə də mədəniyyətimizin, maddi abidələrimizin günü bu günədək gəlib çatan və çatmayan nümunələrindən heyranlıqla söhbət açdıqlarına görə onların zəhməti və səyini, bu böyük xidmətini minnətdarlıqla yüksək qiymətə və dərin ehtirama layıq bilirik. Bu, alışdığımız anlaşılıq,

bəlkə də şirin bir həqiqətdir. Lakin inkaredilməz acı bir həqiqət də var: əsrlər boyu burada yaşayıb yaratmış sənətkar babalarımızın ucaldıqları həsəd aparılası, qibtə ediləsi abidələr mədəniyyət fondumuzun aktuallaşmış, müasirləşmiş incilərinə çevrilməmiş, tarixi keçmişimizin bu mühüm bir qaynağının darvazası hələ də mismarlı qalmış, onun bilgiləri maksimum dərəcədə aşkar edilib öyrənilməmişdir. Bəlkə elə bunun bir səbəbi də odur ki, səyyahlar və tədqiqatçıların çoxu bu abidələri ucaldanların hansı xalqa mənsub olduğuna, kimliyinə həmişə etinasızlıq göstərmiş, adlarını danmış, fərqi varmadan onları gah fars, gah da sadəcə olaraq, cəm halında müsəlmanlar kimi qələmə vermişlər” (Azərbaycan kitabı, 1985, s.6-7).

İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri, köklü sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu təsdiq və sübut edən həm də bağlarının, meydanlarının, karvansaralarının, məhəllələrinin, küçələrinin adlarının Azərbaycan dilində olmasıdır. 1831-ci il İrəvan şəhərinin kameral siyahısında əksini tapan küçə adlarının Azərbaycan dilində olduğunu tarixi sənədlərdə aydın şəkildə görmək olar: Dəyirman küçəsi, Süleyman bəy küçəsi, Qulaməli xan küçəsi, Şeyxülislam küçəsi, Zöhrab küçəsi, Yıxıq məscid küçəsi, Adalyar küçəsi, Təpəbaşı küçəsi, Əsəd bəy küçəsi, İmarət küçəsi, Daşlı küçəsi (Əhmədli N., 2018, s.101-258).

Siləçi, Sabunçu, Şəhər, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Bөркçülər (məhəllələr), Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli (karvansaralar), Gedərçay, Qırxbulaq, Şəhər, Abbas (bağlar), Məscid meydanı, Zal xan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı (meydanları), Günlüklü məscidi, Qala məscidi, Hacı Bəyim məscidi, Zal xan məscidi, Günlüklü məscidi, Günbəzli məscidi, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Hüseynəli məscidi. Bu adlar əslində olduğu kimi Avropa səyyahlarının əsərlərində XIX əsr rus dilli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. “...İrəvanın məhəllələri, bulaqları, çayları, bağları, dağ və təpələri indi də el arasında (bir qismi isə rəsmi sənədlərdə) öz adlarını qoruyub saxlamışdır” (Məmmədov İ., 2002, 35). Apardığımız araşdırmalar nəticəsi onu bir daha təsdiq edir ki, İrəvan şəhərində tarixən mövcud olmuş urbonimlər-məhəllə adları şəhərin köklü sakinlərinin öz ana dilində- Azərbaycan dilində yaranmışdır.

1917-ci ilə qədər İrəvan şəhərinin küçə və döngələrinin adlarına nəzər salanda aydın olur ki, hər bir küçə və döngə adı azərbaycanlıların həyatını, məişətini özündə əks etdirir: Vəkilov küçəsi, Qəriblər ocağı, Qəriblər gecəsi döngəsi, Dəyirman küçəsi, Daşlı küçə, Duxanlı küçəsi, Qəbiristana gedən küçə, Karvansaraylar küçəsi, Məscid döngəsi, Mir Cəfər döngəsi, Naib küçəsi, Naxçıvan küçəsi, Pənah xan küçəsi, Rüstəmxanov küçəsi, Sallaxlar (Sallaqxana

– İ.B.) küçəsi, Sultanlıq küçəsi, Təpəbaşı küçəsi, Fəhlə bazarı küçəsi, Xorranbulaq küçəsi, Çölməkçi küçəsi, Şəriət (Şəriətmədarlar) küçəsi (Şükürov S., 2000, s.58-59). Bu adlar sonralar dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Əvvəlki adı	1955-ci ildən sonra dəyişdirilmiş adı
Vəkilov küçəsi	Məlik Adamyanyan
Qarıblar gecəsi döngəsi	Fioletov
Dəyirman küçəsi	Allahverdiyanyan
Daşlı küçə	Allahverdiyanyan
Qəbiristana gedən küçə	Tumanyanyan
Karvansaraylar küçəsi	Ter-Qabrielyanyan
Məscid döngəsi	Teryanyan
Naxçıvan küçəsi	S.Əmiryanyan
Pənah xan küçəsi	Hanrapetuyanyan
Sallaxlar küçəsi	Azatanzeğosyan
Sultanlıq küçəsi	Yekmalyanyan
Təpəbaşı küçəsi	Kond
Çölməkçi küçəsi	Azatutyun

Abbasdərə məhəlləsi. İrəvan şəhərində tarixən mövcud olmuş məhəllələrindən biri Abbasdərə məhəlləsi adlanırdı. Məhəllə İrəvanın Şəhər hissəsində Çölməkçi kəndindən aşağıda yerləşirdi (Əhmədli

N., 2018, s.53). Məhəllə adı Abbas şəxs adı ilə “iki dağ və ya təpə arasında, düzənlikdə dərin çuxur”, “çay yatağı, çayın axdığı yer” (ADİL, II, 1980, s. 74), “yarğan” mənasını bildirən “dərə” sözündən əmələ gəlmişdir. “Dərə” sözü Azərbaycanda (Ağdərə, Pəyədərə, Dərəkənd, Şordərə), Qərbi Azərbaycanda (Dərəkənd, Ovandərə, Şərdərə, Dərə, Abbas dərəsi, Dərəçiçək, Oydərə, Uzundərə, Aşağı Gözəldərə, Dərələyəz, Gözəldərə, Aldərə, Qaladərəsi, Quşçudərəsi, Kirəşdərə), Orta Asiyada (Ağdərə, Uzundərə, Çardərə), Gürcüstanda (Darbaz, Göldərə) toponimlərin yaranmasında iştirak edir (Bayramov İ., 2000, s. 35).

Dərəkənd məhəlləsi. İrəvanın Təpəbaşı hissəsində tarixən mövcud olmuş Dərəkənd məhəlləsi ərazidəki körpüdən yuxarıda yerləşirdi (Əhmədli N., 2018, s.53). Məhəllənin adı “iki dağ və ya təpə arasında, düzənlikdə dərin çuxur”, “çay yatağı, çayın axdığı yer” mənasında işlənən dərə (ADİL, II, 1980, s. 74) sözü ilə türk dillərində “yaşayış yeri” mənasını ifadə edən kənd (ДТС, 1969, с. 290) sözündən əmələ kəlmişdir.

Kənd sözü Azərbaycanda (Əlikənd, Ağkənd, Güneykənd, Qalakənd), Qərbi Azərbaycanda (Daşkənd, Başkənd, Keşişkənd, Çaykənd, Gölkənd), Dağıstanda (Qayakənd, Başlıkənd), Kabardin-Balkarda (Babukənd) toponimlərinin əmələ gəlməsində iştirak edir (Bayramov İ., 2000, s. 42).

Dəlmə məhəlləsi. Bu məhəllə İrəvanın Təpəbaşı hissəsində Zəngi çayının yanında, Dərəbağ məhəlləsi ilə üz-üzə yerləşirdi (Əhmədov N., 2018, s. 54). Fikrimizcə, məhəllənin adı Qərbi Azərbaycan Çəmbərək şivəsində “su keçən yer” mənasında işlənən dəlmə sözü (Bayramov İ., 2011, s.123) əsasında əmələ gəlib. Belə bir qənaətə gəlməyimiz ərazi ilə bağlı faktlarla bağlıdır. “İrəvan şəhərinin kameral təsviri” ndə göstərilir: “Sağ tərəfdəki Dəlmə arxı. Bu arx çox maraqlıdır. O, Zəngi çayının Dərəbağı ilə üzbəüz olan yerdən çəkilib, kifayət qədər hündür dağın altından keçərək 300 sajəndən sonra dağın o biri tərəfindən böyük bir bulaq kimi çıxır və bir hissəsi Dəlmə, digər hissəsi Noraguğ bağlarını suvarır, qalan hissəsi isə qərbə doğru axır və Eçmiədzin Monastrının torpaqlarına gedir” (Əhmədli N., 2018, s.54-55). Dəlmə məhəlləsinin Dərəbağla üz-üzə yerləşmiş, Dəlmə arxı da Dərəbağla üzbəüz olan yerdən çəkilmişdir. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Dəlmə məhəlləsinin adı, həqiqətən də “su keçən yer” mənasında işlənən dəlmə sözü əsasında formalaşmışdır.

Xosrovabad məhəlləsi. İrəvan şəhərindəki məhəllələrdən biri Xosrovabad məhəlləsi adlanırdı. Məhəllə şəhərin Dəmirbulaq hissəsinin cənubunda yerləşirmiş. Məhəllə çox mənşərəli kurqan şəklində olmuşdur (Əhmədli N., 2018, s. 54). Məhəllənin adı Xosrov şəxs adı ilə Azərbaycan dilində “yaşayış məntəqəsi, kənd, şəhər” mənasında işlənən abad sözündən əmələ gəlmişdir. Abad

Azərbaycan dilində “müntəzəm və çoxlu tikintisi, yaşayış üçün hər cür şəraiti olan”, “şen” mənasını bildirir (ADİL, I, 1966, s. 25).

Azərbaycan (Sabirabad, Cəlilabad), Qərbi Azərbaycan (Əşirabad, Abdulabad, Sərdarabad, Qatırad, Baryabad) və Tükmənistanda (Aşxabad) toponimlərin əmələ gəlməsində abad sözü iştirak edir.

Qızılqala məhəlləsi. İrəvan şəhərində tarixən Təpəbaşı hissəsinə aid olan Qızılqala məhəlləsi Zəngi çayının solunda, Kənəkir kəndindən aşağıda yerləşirdi (N.Əhmədli, 2018, s. 53). Urbonim türk dillərində “qırmızı” mənasında qızıl sözü ilə “uzun müddət içində qapanıb düşməyə müqavimət göstərmək üçün möhkəm müdafiə tikililəri və vasitələri olan istehkam (məntəqə)”, “qədim qala rolu oynamış yüksək və əksərən dairəvi şəkildə olan tikili; bürc” mənasında işlənən ərəb mənşəli qala (ADİL, I, 1966, s. 26-27) sözündən əmələ gəlmişdir. Qızıl və qala sözləri Azərbaycanda (Ağcaqala, Qalakənd, Qalaaltı, Qaladərəsi, Çanaqqala, Qala), Qərbi Azərbaycanda (Qızılqala, Qızılqaya, Qızılqaya, Qızılqoç, Ağqala, Qaraqala, Qalakənd), Türkiyədə (Başqala, Çanaqqala), Dağıstanda (Mahaçqala, Məmmədqala), Türkmənistanda (Qaraqala), Özbəkistanda (Bozqala, Qalalı, İçənqala) toponim və hidronimlərin tərkibində geniş şəkildə işlənir.

Siləçi məhəlləsi. İrəvan şəhərində məhəllə adıdır. Şəhərin dəmiryolu vağzalının yanındakı ərazini əhatə edirdi. Urbonim

boyaqqılıqla məşğul olan sənətkarların adını əks etdirir. İrəvan şivəsində şilə “qırmızı parça” mənasını ifadə edir. Urbonim şilə sözü və Azərbaycan dilində insan anlayışı bildirən sözlər əmələ gətirən -çi şəkilçisinin qoşulmasından yaranmışdır və “şilə (parça) boyayanlar” mənasını bildirir.

Sabunçu məhəlləsi. İrəvan şəhərindəki məhəllələrdən biri Sabunçu adlanırdı. Səfəvi padşahlarından Sultan Hüseyn 1704-cü ildə verdiyi fərmanda Aranda, Muğanda və *İrəvan* (kursiv mənimdir – İ.B.) ətrafında yaşayan 36 türk tayfasından birinin sabunçu olduğunu göstərir (Hüseynzadə Ə., 1975, s.45). Sabunçu tayfası əsasən indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamışdır (Səlimov T., 1993, 34). Aydın olur ki, İrəvanda yaşayan türk tayfalarından biri də sabunçu tayfası olmuşdur. Bu fakt təsdiq edir ki, İrəvan şəhərindəki Sabunçu məhəllə adı sabunçu türk tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Azərbaycanın Zaqatala rayonundakı Sabunçu kənd adı, Bakının Sabunçu rayonunun və Sabunçu qəsəbə adı, Şəkidəki Sabunçu məhəllə adı, Göygöl rayonundakı Sabunçu, Türkiyənin Qars vilayətindəki Sabunçu qışlağının adı, Tatarıstandakı Sabunçu dağ adı da sabunçu tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Boyaqçı məhəlləsi. İrəvan şəhərində məhəllə olmuşdur. XVIII əsrdə İrəvanda olmuş səyyahların qeydlərində Boyaqçı məhəlləsinin adı da əksini tapır. Məhəllənin adı İrəvanda yaşayan

azərbaycanlılara aid boyaqçı nəsil adı əsasında formalaşmışdır. Bu məhəllədə yaşayanlar göy rəngli parça boyayırlarmış (Məmmədov İ., 2002, s.35). Məhəllədə parça boyamaqla məşğul olan boyaqçı nəslə yaşadığı üçün məhəllə Boyaqçı adını daşıyırdı. Hətta XX əsrin 60-70-ci illərinə kimi bura Boyaqçı məhəlləsi adı ilə tanınırdı. Məhəllənin adı İrəvanda yaşamış peşə-sənət mənəli boyaqçı nəsil adı əsasında yaranmışdır.

Toxmaq məhəlləsi. İrəvan şəhərində məhəllələrdən biri Toxmaq məhəlləsi adlanırdı. Qızılbaşların uctaclı tayfasından olan Məhəmməd xanın ləqəbi Toxmaq olmuşdur (Qızılbaşlar, 1993, s.29). Məhz belə qənaətə gəlirik ki, məhəllənin adı qızılbaşların uctaclı tayfasından olan Məhəmməd xan Toxmağın adı əsasında əmələ gəlmişdir.

Təpəbaşı məhəlləsi. İrəvan şəhərinin ərazisindəki məhəllələrdən biri də Təpəbaşı adlanırdı. XIX əsrin əvvəllərində burada 622 ev olmuşdur. Məhəllənin adı Azərbaycan dilində “hündür yer”, “hündürlük”, “kiçik dağ” mənasında işlənən təpə sözü ilə (ADİL, IV c., 1987, s. 165) oronimlərdə “yuxarı, yüksəklik” mənasında işlənən baş sözünün (Yüzbaşov R., 1966, s.100) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Məhəllə təpəlik yerdə yerləşdiyi üçün, coğrafi mövqeyinə görə Təpəbaşı adlanmışdır. “Təpə” sözü əsasında Ağdam rayonunda Təpəməhəllə, Şəki

rayonunda Təpəcənnət kənd adları yaranmışdır (Azərbaycan toponimləri, 1999, s.465).

TƏPƏBAŞI MƏHƏLLƏSİ 1923

TƏPƏBAŞI 1930

Dəmirbulaq məhəlləsi. İrəvan şəhərində məhəllə adı olmuşdur. XIX əsrin əvəllərində 322 ev var idi. Məhəllə Dəmirbulaq adlı bulağın yanında salındığı üçün belə adlandırılmışdır.

Bağçalar məhəlləsi. İrəvan şəhərindəki məhəllələrdən biri Bağçalar məhəlləsi adıdır. Urbonim bağça sözünə -lar şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranmışdır. Məhəllə bağı-baratlı ərazidə

yerləşdiyi üçün, coğrafi mövqeyinə görə Bağçalar məhəlləsi adlandırılmışdır.

Köşəkli məhəlləsi. Bu məhəllə İrəvan şəhərinin şəhər hissəsinə aid olmuşdur. Kənəkir yolunun sağ tərəfində yerləşirdi. Məhəllənin ərazisində 6 bağ yerləşirdi (Əhmədli N., 2018, 53, 89). Məhəllənin adı İrəvan şəhərində yaşamış köşəkli nəslin adı əsasında yaranmışdır.

Yoncalıq məhəlləsi. İrəvan şəhərində olan məhəllələrdən biri Yoncalıq adlanırdı. Bu məhəllə indi İrəvan şəhərində dəmiryolu vağzalının ərazisi daxilində olmuşdur. 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Karpi nahiyəsində Yoncalı məzrəsi qeydə alınmışdır (İcmal dəftəri, 1996, s.162). Həmin ərazidə vaxtilə yonca əkilib becərildiyindən yoncalıq, yəni yonca bitən yer adlandırılmışdır. XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin genişləndirilməsi ilə bağlı məzrə ləğv edilmiş və həmin ərazi İrəvanın məhəllələrindən birinə çevrilmişdir.

Börkçülər məhəlləsi. İrəvan şəhərində məhəllə adı idi. Məhəllənin adı papaqçılıqla məşğul olan bөрükçülər nəslinin adı əsasında yaranmışdır. Börkçülər urboniminin tərkibindəki bөрk sözü Azərbaycan dilində “papaq, baş geyimi” mənasını ifadə edir (ADİL, I c., 1966, s.315). Bu söz qədim türk dilində də “papaq” mənasında işlənmişdir (ДТС, 1969, c.118).

Şəhər məhəlləsi. İrəvan şəhərində tarixən mövcud olmuş məhəllələrdən biri də Şəhər məhəlləsi idi. İrəvanın ən qədim

məhəllələri olmuşdur. Məhəllənin adı rəsmi sənədlərdə Şaqar məhəlləsi, Şəkərək (Şakarak) məhəlləsi formalarında da qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilində olan sənədlərdə, eləcə də kitablarda məhəllə Şəhər məhəlləsi formasında əksini tapır. Eyni zamanda İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi də Şəhər məhəlləsi formasında işlədirdilər. 1831-ci ilə aid “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə İrəvan şəhərinin 3 hissədən ibarət olduğu göstərilir ki, bunlardan biri də Şəhər hissəsi (məhəlləsi – İ.B.) adlanırdı. Burada 792 ev olmuşdur ki, onun da 539-u azərbaycanlılara, 173-ü ermənilərə məxsus idi (Bayramov İ., 2002, s. 260; Əhmədli N., 2018, s.53, 61).

Urbonim sak türk tayfasının (M.Seyidov,1989, s. 59-78) fonetik forması olan şak //şaq sözünə türk dilində “igid, qoçaq”, “kişi” mənası bildirən ər sözünün artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu konstruksiya ilə düzələn türk etnonimləri çoxdur: kəngər, kəvər, göyər//gögər, xəzər, salur (salar), tatar və s.

Zəvzika məhəlləsi. Bu məhəllə İrəvanın Dəmirbulaq hissəsinə aid olmuşdur. Məhəllə İrəvandakı Qala ilə Xosrovabad məhəlləsi arasındakı boş sahədə yerləşirmiş (Əhmədli N., 2018, s.54). Məhəllənin adı Azərbaycan dilinin İrəvan şivəsində “kəvər” (göyər) mənasında işlənən səbzi sözünün (Bayramov İ., 2011, s. 322) fonetik variantı zəvzi sözü ilə fars dilində “iş”, “peşə” mənası bildirən kar sözü (Ərəb və fars, 1966, s.273) əsasında əmələ gəlmişdir.

İrəvanın köklü sakinləri azərbaycanlılar olduğundan şəhərin məhəllələrinin adları yalnız Azərbaycan dili əsasında izah edilir. Bu da təbiidir.

İrəvan şivəsinə aid nümunələr

Lüğət*

Abxara – sarı rəngli alçanın qabığı soyularaq qurudulan alça növü – Abaxora çox daddı olur.

Ağ ərik - ərik növü

Ağacaltı - külək vaxtı ağacların altına tökülən meyvə

Ağagörməz – üzüm növü

Ağcanabat - ərik növü

Ağnamax - uçub-tökülmək; nəm çəkmə nəticəsində uçulub tökülmək (divara aid)

Ağnamax -1. küllükdə arxası üstə eşələnmək (heyvana aiddir);

2. yerə uzanaraq arxası üstə çevrilmək (heyvana aiddir)

Ağzıbir - sirrə möhkəm, ağzıbütöv

Axda - çiyidi çıxarılmış quru zoğal

Ala - yeməli yabanı bitki

Alacankeş - 1. yarımcan, tam ölməmiş; 2. ölümcül

Alaçarpoy - küləklə yağan qar

Alaxana – balaxana - imarət

*Lüğət tərtib edilərkən “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndən (Bakı, 2007), Ə.Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti” ndən (Bakı, 2009) istifadə edilmişdir.

Alam - içərisi şəkər və qoz ləpəsi doldurularaq qurudulmuş şaftalı və ya armud; çərdəyi çıxmış qoz ləpəsi, doldurulmuş şaftalı qaxı

Alanqı - bir şeyi qızdırmaq üçün az miqdarda yandırılan (təndirə, samovara, ocağa az miqdarda təzək, odun ataraq yandırmağı bildirir) təzək

Alazdamax - odda bişirilən ətin və ya tərəvəzin üzünü bişirmək

Alazdamax - ütmək

Albuxara - gavalı növü

Alçı - aşığın (qoyunun ayağından çıxarılır) bir üzü, toxanın əks tərəfi

Amanabənd - 1. müvəqqəti; 2. əl dəyməmiş düşüb sınaq; 3. hər hansı əşyaya toxunan kimi düşən; 4. davamsız, möhkəm olmayan

Ambarı - qalın qabıqlı, iri tumlu üzüm növü

Atdammax - sevincdən ürəyi döyünmək

Atdandüşməx' - vəzifədən çıxarılmaq, hörmətsizləşmək

Avazımax - rəngi qaçmaq, rəngi ağarmaq (qorxudan və ya istəkdən)

Ayamaqaxı - kobud söz, söyüş, şər, böhtan

B

Badamı: Badamı - ərik növü

Bafda - pambıq sapdan hörülmüş nazik bel bağı **Bağ** - bir qucaq ot bağlaması, dərz

Bağanax - çay suyunun dibdə maneəyə rast gələrək burulub çıxması

Bağrıbadaş - canbir, dilbir dost, eynifikirli, sirdaş

Balaxana – evin üstündə əlavə tikilən balkonlu otaq

Barmax – üzüm budanarkən başqa yerdə əkilmək üçün seçilən çubuqlar

Bazburtdu - boy-buxunlu, gözəgəlimli

Bidex- üzümün və ya hər hansı bir meyvənin dərilib qurtardıqdan sonra ağac budaqlarında qalan meyvə (axtarış nəticəsində tapılaraq dərilir); yığımdan sonra adda-budda qalmış meyvə südü

Bulamac - doşab, un və müxtəlif ədviyyatla bişirilən və üzərinə qoz ləpəsi üyüdüüb səpilən yemək növü

C

Car - haçalı ağac (meyvələri ağacın əlçatmaz budaqlarından yığmaq üçün nazik, enli, ucu bir qarış həcmində dörd yerə ayrılmış haçalı ağac)

Cecə - əzilmiş üzümün qabığı

Cənnət: Cənnətalması - alma növü

Cılıqqa – qolsuz geyim (pamazı və ya yun parçadan tikilir və qışda geyilir)

Cıncı - ən nadinc uşaq

Cırbıt- tam yetişən qozun yaşıl qabığı ilə qoz qabığının arasında olan nazik pərdə

Cırbıt – qoyun yununun içərisində olan tikanlar

Cu:x – duru yemək (undan bişirilən yeməklərə aiddir)

Cücüx' - xırda, körpə xiyar

Cür – bağçılıqda istifadə olunan qab hazırlamaq üçün nazik şüv ağaclar

Cütrəx' - eynirəngli paltar

Cüvəş - cansız

Ç

Çaxçax – açıb örtəndə səslənən tövlə qapısı

Çalgıçı - oğru

Çanax – böyük saxsı kasa

Çapıx - tez, cəld

Çəçix' - 1.Qızıl boyunbağı; 2. Qadınların topuqlarına bağladıqları muncuq

Çəçil - dələmə (pendirin bir növü)

Çədənə - xırda, balaca

Çəngəl- paltarasan

Çərdəx' - meyvənin çiyidi

Çərrax - nanəli çiçəklərdən çəkilməmiş cövhər

Çətənnəmək – arabanın yanlarını palazla örtmək, tutmaq

Çətıl – alından çox yuxarı kəsilməmiş bir dəstə saç

Çətir - pəncərə və ya qapının qabağına salınan örtük

Çıbitmax - xəlvətcə götürmək, oğurlamaq

Çıra - misdən düzəldilmiş şüşəsiz lampa, çıraq

Çiçiləməx' - əzizləmək

Çilix - 20 sm uzunluğunda hər iki başı qələm kimi yonulmuş ağac

Çilo - plov növü

Çiy - bişməmiş südün üzü, qaymağı

Çor - təzə bar verən ağacın və ya tərəvəzin yarpaqlarının xəstəlik nəticəsində quruyub çürüməsi

Çortan – qatıq qatışdırılmış şor

Çotka - vərəm, ağciyər xəstəliyi

Çuvullamax - xəbərçilik etmək

D

Dadaş - qardaş, böyük qardaş

Danagözü- üzüm növü

Danqa - xətirə dəyən zaman cavabı verməyi bacarmayan adam

Dara-bara - çığır-bağır

Dara-bara salmax - çığır-bağır salmaq

Daşa getmə - aşıqla oynanılan oyun adı

Daşalı – qoz növü (qabığı bərk olur)

Daşqa – biratlı iki təkərli araba

Daş qəfədan - xəsis

Dəhdayı – kiçik kasa

Dəhrə - bağçılıqda ağacı və ya maldarlıqda əti doğramaq üçün istifadə edilən alət

Dəman - ətək

Dəno - dən suyu, taxıldən tutarkən verilən su

Dərbəçə - həyət qapılarının ən kiçiyi, əldəqayıрма həyət qapısı

Dəstərxan - yerdə çörək yeyilərkən yeməyin altına salınan süfrə

Dəşnəx – tumların gün tutan yeri

Dıvır-zıvır - lazımsız, gərəksiz

Dib çövürən - tənəkə qablarının qırağını qatlamaq üçün istifadə edilən alət, polad alət

Dibəçəx' – bir işin əsl mahiyyəti, kökü

Dibəçəyinə çatmaq - hər hansı bir məsələnin əsl mahiyyətini öyrənmək, həqiqəti üzə çıxarmaq

Dibəndi – xırda dabanlı zərli ev ayaqqabısı

Dingi - ting

Dirəmə - doldurulmuş torba qab

Dizmarı - üzüm növü

Dodaxbadodax' - dolu, ağzına kimi dolu, ağızbaağız

Doğanax – toxumun cücərməsi

Donnux -maaş, əməkhaqqı

Doşab- üzümün və ya tutun suyundan bişirilmiş şirə, bəkməz

Döydümölməz I – atasız uşaq

Döydümölməz II - möhkəm, dözümlü (geyim haqqında)

Ə

Əfəndi - yoldaş

Ələziməx' - sakitləşmək, haldan düşmək (qızdırması olan adamın

istiliyinin düşməsi ilə bağlı işlədilir).

Ənzəli qəmişi - istədiyinə nail olmaq üçün çalışqan, əlləşən, sırtıq adam

Ərik – alça növü

Ətacı - qaraqabaq, əsəbi

Ətxərçi – üzüm növü

Əymə - ağacdən hazırlanan alət, əlçatmaz budaqları əymək üçün

2-3 metrlik uzun, bir rəqəminə oxşar ağac

F

- Fətir** - təndir və ya sacda bişirilən qalın çörək
Fır – oynaqlarda əmələ gələn dəri şişi
Fısıx – çox bildiyindən sakit oturan adam
Firəng açarı - əlindən hər cür pislik gələn adam
Firni – süd və düyüdən hazırlanan südlü xörək

G

- Galğı** – ağacın qurumuş budaqları
Gəmirmə - şaftalı növü
Gəvər – ümumi arxdan əkin sahəsinə ayrılan yolun başlanğıcı
Gilif - 1.hasar altından keçən arx; 2.baca, deşik
Girdəşirin - alma növü
Görənəx' - sonradan varlanan, görməmiş
Görümçəlix' - təzə gətirilmiş gəlinə verilən hədiyyə (pul)
Göyalı – gavalı növü
Göyçə nabat - ərik növü
Güdü - liliput, boyu balaca, gödək adam
Gülbəsər - xiyar, körpə xiyar (gülü ucunda olur)
Gülçüləməx' I - çiban yarasını yanlarından çıxan xırda çibanlar
Gülçüləməx' II – yabanı ağac kollarının yan-yörəsindən
göyərən, cücərən budaqları
Gülü – şaftalı növü

H

Haçabaş – üzüm növü

Haramı I - dərə-təpəli yer

Haramı II – arxdan gizli yol tapıb başqa yerdən çıxan su

Hey - səs, cavab

Həcəmət – yaz fəslində insanların kürəyindən müalicə məqsədilə murdar (xarab) qanların çəkilməsində istifadə edilən keçibuynuzu

Həşəbəkalla - tövbə, qətiyyət

Hinzan - 1. koma (üzüm asıb saxlamaq üçün yer); 2.müvəqqəti qalmaq üçün bağ yerlərində olan ev.

Hülü – şaftalı növü

Hüşdürüm - yüngül, ağıldan kəm

X

Xərci I – üzüm növü

Xərci II – alça növü

Xərci ərik - ərik növü

Xəşo – qışda quru meyvələrin qarışığından hazırlanmış şirə

Xəyənti – baramadan ayırılan sap

Xıncıl – yayda meyvə qurutmaq üçün bir metr hündürlüyündə hörülmüş divar

Xırp: xırp kəsdi - dərhal kəsdi (səsə aid)

Xozan tülküsi - üzə gülən, arxada pislik edən adam

İ

İrağbətti - layiqli, münasib

İsgəncəbi – kahı yemək üçün istifadə olunan qənd, nanə və su ilə bişirilib sirkə qarışdırılaraq hazırlanan maye

İşğil - fırıldaq

İt ayağı yemiş – qonşuları gəzən uşaq, gəlin

K

Kağ - alaq

Kağala - qamışdan, çubuqdan toxunmuş xırda səbət

Kahkaşan - firəvanlıq

Kal – qoca öküz

Karrı - gərəkli, lazımlı olan adam

Keçiməməsi – üzüm növü

Kəm – pis nəzər

Kəmçənək - əyri, qıyqacı

Kərəcoş - ət qovurması, soğan noxud ləpəsi, düyü, quru nanə, əzilmiş qurud və döyülmüş qoz ləpəsinin qarışığından bişirilən bozbaş, xörək növü

Kərəm – dəfə

Kərki - tərəvəzin dibini yumşaltmaq üçün istifadə edilən alət

Kərti - boyat, köhnəlmiş (quru çörək haqqında)

Kəvəri – qarpız növü

Kola I – ucu olmayan mıx

Kola II – buynuzsuz keçi

Kola III – tarlada yayın istisində işçilərin daldalanması üçün tikili

Kor dolma - ətsiz, yalnız düyüdən ibarət olan dolma

Kora - qanmaz

Korafəhim - zehinsiz, yaddaşı zəif

Kosasaqqalı - yemlik

Kölgənəcəx' - kölgə yer

Kötmül - həddindən artıq kök, gödək adam

Kövşən - çöl, əkin əkilən və ya mal otarılan sahə, yer

Kövsənnix' - çəmənlik, kövşən yeri, zəmi

Küçə dalan - küçədən həyəətə daxil olmaq üçün iki qapılı ev

Kültə - iri hissə

Kültələnməx' - kültə-kültə olmaq

Künə – yumurtanın yastı tərəfi

Küp – sıxılmış üzüm cecələrindən sirkə çəkmək üçün yerə basdırılmış qulpsuz saxsı qab

Küpə - yağ və ya bal saxlamaq üçün saxsı qab

Kür - nadinc, dəcəl, ağlağan (uşağa aid)

Kürsü – qışda təndirin üstündə qızınmaq üçün qurulmuş taxt

Kürütdəməx' - kürümək

Küt I - bacarıqsız

Küt II - təndirə yapılmış xəmir kündəsinin tam bişmədən yumrulanaraq közün üstünə düşərək bişən çörək

Kütdüşməx' – yel xəstəliyi, revmatizm

Q

Qabax stolu - stol

Qabırğa: Qabırğası qalın – söz eşitməyən, qanmaz

Qabqıran – xırda sarıçiçəkli bitki, lələ

Qablama qazan – qapaqlı böyük qazan; bir-birinin içərisinə keçirilmiş bir neçə qazan

Qablıx - qın (ülgüc, biz və s. üçün parçadan və ya dəridən tikilmiş qab)

Qafqarannıx - qaranlıq, lap qaranlıq

Qaxac - 1. qurumuş ərzaq (ətə aid); 2.suyu çəkilmis, qurumuş meyvə

Qaxı - əsası olmayan şər sözlər

Qaxınc – başa qaxılan söz, üzə vurulan tənə, eyib

Qalaxlamax - üst-üstə yığmaq

Qalet - peçenyə

Qalın - çörək növü (sacda və ya təndirdə bişirilir)

Qalın adam - canibərk, işə davamlı (adam)

Qallax - yumru, əyri-üyrü xiyarlar

Qanbağır: Qanbağır olmaq - qorxmaq, ürəyi üzülmək

Qançır olmaq - sətəlcəm olmaq

Qanırmaq - burmaq, arxaya əymək (ələ, ayağa aiddir)

Qanqırmaq - əli, qolu tərsinə ağıriverici formada burmaq, əymək, çevirmək

Qanoy – xüsusi həyətlərdə arovlı suyu tökmək üçün qazılmış quyu

Qantar- çəki aləti, iri tərəzi

Qantəpər - yabanı bitki adı

Qanrılmaq - çevrilmək, dönmək, geriyə dönmək

Qapax – şaftalı növü

Qapı - həyəət, həyəət-baca

Qapıkəsdı– qızı atası evindən qızı gəlin kimi oğlan evinə apararkən qız evində gəlin çıxan qap-ının ağzında durub alınan hədiyyə, pul

Qapıpusdu - bax: qapıpusma

Qapışmaq - savaşımaq, tutaşmaq

Qaput – çöl quşu adı

Qarayel – şimaldan əsən külək

Qarabatdax – aralarında qızıl olan qaramuncuqlu boyunbağı

Qarabəniz – qara yanız (insana aid)

Qarabəz - bax: qarabəniz

Qaraçalı – tikan növü

Qaradam - daxma

Qarağan – payızda yetişən ot

Qarayandı - qaramtıl, qarabəniz

Qarayanıx - 1.zəhmətkeş, kasıb; 2.başlı bəlalar çəkmiş (adam)

Qarayanız - qarabəniz

Qarayer - məzar, qəbir

Qarayola - cəhənnəmə ki

Qarsalanmax – içi yaxşı bişmədən üzü yanmaq (çörəyə aiddir)

Qaş - yəhərin dalında və qabağında aypara şəklində olan dik, çıxıq

Qaynarrama - qab-qacağı qaynar su ilə yumaq

Qaysafa - ərik qurusundan hazırlanan yemək (halvaya oxşayır)

Qaysava - qaysıdan (ərikdən) yağda bişirilən xörək

Qazabaşdıran - düşməndən qorunmaq üçün həyətlərdə qazılan enli dərin xəndək, səngər

Qənətmə - yabanı bitki

Qəzəl - dərilməmiş qozun üstündə olan yaşıl qabıq

Qəzilləmək- qiyyət etmək

Qıra I - yetişməmiş, kal qovun

Qıra II – kiçik qovun

- Qırax-sökük** – qırılıb tökülmüş
- Qırışmal** - çoxbilmiş
- Qırmızı alça** – alça növü
- Qırmızı giləs** – giləs növü
- Qırışdıx** - daşlı-qumlu, susuz yer
- Qıvrax** - cəld, zirək
- Qıyımsız** - xəsis
- Qıypımmax** - diksinmək
- Qızartdax** - qırmızımtıl
- Qızılözən** - qidaborusu
- Qızırğalammax** - arxalanmaq
- Qızırqalanmax**– heyfi gəlmək, xəsislik etmək
- Qidik**– yeni doğulmuş keçi balası
- Qıymə** - mal budunun ətindən və ləpədən hazırlanmış qış yeməyi
- Qoca: Qoca kallax** - 1.yaşlı, çoxbilmiş kişi; 2.lap qoca (keçi)
- Qohumdar** - qohumcanlı
- Qom** - topa
- Qomarmax** - mühasirəyə almaq, əhatəyə almaq, hər tərəfdən üstə tökülərək tutmaq
- Qondara** – dikdaban ayaqqabı
- Qonqutmax** - çömbəlib oturmaq
- Qora** - dəyməmiş, kal, turş üzüm

Qufluca - qulplu mis vəya gil qab, su qabı

Ququlu - təmizlənmiş qoz

Qundax I - ən uzun üzüm salxımı (təxminən 1 kq ağırlığında olur)

Qundax II qarğıdalının qabıqlı forması

Quyu - əzilmiş üzüm suyunun töküldüyü yer

Quzulamax I - rütubətdən ovulub tökülmək (torpağa, evin divarına aiddir)

Quzulamax II - yumşalmaq, söylənilən fikirlə razılaşmaq

L

Lavaşa – alça şirəsindən bişirilərək qurudulmuş yuxa şəklində turşu

Lejan - çox, bol (meyvəyə aiddir)

Lejdəmməx' – xarab olmaq, iylənmək (kartofa, meyvəyə aid)

Leş – ölmüş heyvan cəmdəyi, cəsədi

Leylaş - mahir, bacarıqlı (qumar oyununda işlədilir)

Ləbləbi - yemək üçün qazanda bişirilmiş çuğundur

Ləxşəx' - gülməli hərəkət edən, gülməli danışan, lağlağı

Ləxşəx'lix' - gülməli hərəkət edən, şit zarafat edən, öz- özünə danışib gülən

Lələyün - çətinliklə (ac olduğunu bildirir)

Ləvərə - iri, sallaq (dodaq)

Lığ - palçıq

Lığirs – yaxşı bişməmiş, ala çiy (çörəyin içinin yaxşı, tam bişməməsini bildirir)

Lığlığa - palçıqlıq, ziğlı, palçıqlı yer

Lıxdamax –ağızına kimi doldurmaq

Loxum - tikə

Lopa – sabun bişirilərkən çıxan qalıq, çöküntü, tullantı

Lopbaz - yekəxana, lovğa, özünü öyən

Lortana - gen, enli paltar

Löpbəzdəmməx' -özündən demək

Löpbəzdix' - lovğalıq

Lül - tam, həddindən çox, tamamilə

Lüləyən - misdən hazırlanmış su qabı

Lümbə - qısa quyruq

Lümə - 1.quyruğu yolunmuş toyuq; 2.qısa quyruq (toyuğa aid)

M

Maça – qoyunun qol əti sılan

Malaça – armud növü

Malağa - çömçə

Malalamax - 1.sakitləşdirmək; 2.üstündən keçmək, ört-basdır eləmək

Malley - key, gec qanan, heç nə başa düşməyən, sadələvh

Mamaça - mama, uşaq tutan (qadın)

Manda - yeməli yabanı bitki adı

Mañsir - 1.nişan, işarə; 2. bəlli, məlum

Mañsırlı - müəyyən edilmiş, bəlli

Mañsırramax - nişanlamaq, işarə qoymaq, müəyyənləşdirmək
(bir şeyi tapmaq, müəyyən etmək üçün)

Marıtdamax - pusmaq, güdmək

Masqorçu - alverçi

Maş - lobya

Matah I- nadir tapılan, qıt

Matah II- əziz, qiymətli (adam)

Meşnəx' – geniş sahə

Məğlətə - mübahisə, qalmaqal

Məhəl - vec

Məkə - qarğıdalı

Mələfə - döşəkağı

Məlyət - qiymət, haqq, dəyər

Mərəcöyüz - pencər növü, qulançar

Mərək - ot, saman saxlanılan yer

Mərəkə - qalmaqal, dava-dalaş

Mərgiz - əkin sahəsində, bostanda şırım açmaq üçün istifadə edilən dəmir alət

Mərgizdəməx' - əkin sahəsində mərgizlə şırım açmaq, arx çəkmək

Mərzə - yeməli yabanı bitki adı (reyhana oxşar ətirli göyərti)

Məsxərəyə qoymax - ələ salmaq, lağ etmək

Mıcı-mıcı - yavaş-yavaş

Mığmıği I - ağcaqanad

Mığmıği II – yavaş tərpənən (adam)

Mıncırax – insan bədəninin müəyyən bir yerinin hər hansı bir əşyanın arasında qalıb bərk sıxılması nəticəsində əzilməsi

Mırçalıx – saqqız kolu

Mırax - dişsiz, dişi tökülmüş, qabaq dişləri tökülmüş (adam)

Mırız: Mırız-damax - qaş-qabaq

Mırız-damax sallamax - qaş-qabaq sallamaq, qaş-qabaq tökmək

Mırt - lazımsız, bezikdirici söhbət

Mısmax - susmaq

Micas I - iyrənçi

Micas II - iy, dad bilməyən (adam) Mici (Qarakilsə) - ətdə əmələ gələn qurd

Miçəkgən - ağcaqanaddan qorunmaq üçün yatağın üstünə çəkilən tənzip, örtük

Milax – üzüm növü

Mingərrəməx' - nəzərdə tutmaq, gözaltı etmək

Misqalı – üzüm növü

Mismil - təmizkar, səliqəli (adam)

Mitil I- 1.yorğan-döşək; 2.köhnə palaz-paltar

Mitil II- məc.tənbəl, avara

Miyana - içərisinə meyvə yığmaq üçün söyüd çubuqlarından toxunan səbət

Miz - milçək süfrəsi

Moçar - meyvə ağaclarının yan-yörəsindən cücərən budaqlar, pöhrələr

Moçux: Moçux eləməx' - bax: moçuxlamaq

Moçuxlamaq - bizləmək, toxunmaq

Morramax – qurd düşmək

Möçük - büzdüm

Möhrə I - palçıq (divar üçün istifadə edilir)

Möhrə II –qayka

Möhüb – ev əşyası

Mö:üz - kişmiş (qara üzümdən əmələ gəlir)

Möv - tənək (yazaylarında tənəklərdən yanacaq üçün toplanan çör-çöp)

Muxul - ortağ, şərik

Muraz - arzu, istək

Murquz - göygöz, sarısaç, ağbəniz, arıq, hündür adam (mənfə mənada)

Musur – yayın istisində tarlalarda işçilərin oturması üçün yer

Mütrüf - görməmiş

N

Naçax – kiçik əl baltası

Nakəs - xain

Naqqal – çox danışan, uzunçu

Nazbalış – iri yastıq (qu tükündən düzəldilir)

Nəfit–neft

Nəmənə - nə

Nəmər – toyda aşığa verilən hədiyyə (pul)

Nəm-nüm - naz-qəmzə

Nəm-nüm etməx' - 1.nazlanmaq; 2.razılaşmamaq

Nəmçik - nəm, yaş

Nəsdix' - nəhslik, tərslik

Nətərəs - işi, sözü həmişə tərsə çəkən

Nıx: Nıx dayanmax – yorulub əldən düşmək

Nıx I – burnunda danışan

Nıx II - əlindən bir iş gəlməyən

Nırxız – başqasının pisliyini istəyən

Nobat - növbə

Noğala – arpa unundan və ya kəpəkdən hazırlanaraq dəvəyə verilən kömbə

Noqara - bax: noğala

No:rəst – tez yetişən meyvə

O

Obaşdan - səhər tezdən

Omac aşı – umacdan bişirilən duru xörək

Oturacaq - stul, skamya

Ovand – parçanın üz tərəfi

Ovxalamax - ovuşdurmaq

Ovxarramax - baltanı, bıçağı itiləmək

Ovurtdax - sünbüllənmiş buğda

Ovuz - çəltiyin qabığı

Ovsanat: Ovsanata keçməx' – hesaba keçmək

Oyma - qadın paltarına salınan naxış, bəzək

Oyux - çala-çuxur

Ö

Ödələməx' – dil boğaza qoymamaq

Ödəşməx' – borcu ödəmək

Öddəşməx'- bax: ödəşməx'

Öfgə - ağciyər

Öfgələməx' - ovuşdurmaq

Öfgələmməx' - əsəbiləşmək

Öj tüşməx' - incimək, əl çəkməmək

Övsəməx'- tabaqlanmış taxılı təmizləmək

Övsətdirmək - tabaqlamaq, taxılı tabaqlayaraq təmizlətmək

Öyəc – üç illik erkək qoyun

Öyün - bax: öynə I

P

Paxır - nöqsan, eyib

Pampax - 1. fərsiz, bacarıqsız; 2. tənbel

Parç - suqabı, dolça, qulplu suqabı

Parça biçimi – oğlan evinin toydan bir gün qabaq qız evinə paltar aparma mərasimi

Pasax - kir, çirk

Paşşax - biçilmiş dənli bitkilərin yerində qalanlarının yığılması

Pazax – arıq və yağsız ət

Pazı - çuğundur

Pazıbaşı – çuğundur yarpağı

Pencər - göyərti

Peyvas - peyvənd, calaqlanmış

Peyvast - bax: peyvas

Pəl: Pəl vurmax - mane olmaq, əngəl törətmək

Pələməpötür - bax: pələ-Pötür

Pəmpəçə - əlli, bacarıqlı, qoçaq

Pəriş - bax: pərinə

Pərpətətikən - yabanı bitki adı

Pərpiyan- yeməli yabanı bitki

Pərtov – pis söz danışan (adam)

Pəsələng: Pəsələng olmaq - yorulmaq, əldən düşmək

Pətik - pəltək, dili şirin

Pəyə - tövlə

Pıxmaq - doymaq

Pırsıtmaq - vecinə almaq

Pırtı – arşın malı

Pırtmaq – dar yerdən çıxmaq

Pışqı - mişar

Pışqa - kibrit

Piləx' – qadın paltarının və ya ev əşyalarının yaraşığı üçün istifadə olunan bəzək əşyaları, muncuq

Pin - hin

Pinə etməx' - başqasının uğursuzluğuna sevinmək

Pinələməx' - sökülük, sapı sökülmüş yerləri tikmək

Pisix'məx' - bədbinləşmək, dilxor olmaq, ruhdan düşmək

Pişikcınağı - gicitkan

Pişmiş - xörək

Pişpişi - ətirli ağac gülü

Pitili - sərhəd

Piypalan - kök, yağlı (heyvan ətinə aid)

Pompul - kəkil

Ponçax - qotaz

Poralamax - acılamaq, danlamaq, xatirinə dəymək

Posdamax – axırıncı dənəsinə qədər toplamaq, yığmaq

Pota – yastı yapalaq, balacaboy, kök, dolu (adam)

Poşa - həyasız, əxlaqsız, tərbiyəsiz (qadın haqqında)

Poşalıx: Poxalış eləməx' - çığır- bağır salmaq

Pozdamax – dil boğaza qoymamaq

Pörənnəməx' - hər tərəfdən cücərib qalxmaq

Pöşgürməx' – üstün gəlmək, udmaq (oyunda)

Pörtdəmiş – alaçıy bişmiş xörək (ət xörəyi)

Pötdətməx'- əti öz yağındabişirmək

Puçur - əmma, günah, səhv

Puş – içi xarab olan qabıqlı meyvə

Pusqax - künc, bucaq

Putdaşı – yonulub hamarlanmış daş

R

Rəfətə - təndirə çörək yapmaq üçün işlədilən alət (yastıq formalı torbanın içərisinə ot, saman doldurulmaqla hazırlanır)

S

Sacarası – qurbanlıq növü (yağ və südlə yoğurulmuş xəmiri sacda bişirərək hissə-hissə qurban payı kimi camaata paylanılmış)

Sacayağı –üç ayaqlı dəmir alət (üstünə qazan qoyulur)

Saçax – sırtıq qız uşağı

Sada -tamamilə, bütöyün

Sadır - şaqqıldağ

Sadır - çirkli

Sağ-sullu - düz-əməlli

Sahabı - üzümnöyü

Saxlanç I – gizli saxlanılan şey

Saxlanç II – bir şeyi gizli saxlamaq üçün yer

Saqırtqa - xırda bit (qoyunda olur)

Saqqat I- 1.xəstə; 2.ağıls ız, ağıldan kəm

Saqqat II- topal, şikəst

Salxıntı–qapı-qapı gəzən

Salıx verməx' - xəbər vermək, soraq vermək

Sallamasaçax – baş yaylığı

Salma: Salma çay - şirin say

Salmanca - yeməli yabanı bitki adı

Salsal – ağır tərpnən, tənbel (adam)

Salt - təmiz

Samlamax - səmtini tutmaq

Samsax – çox kirli

Sanamax - saymaq (hesab mənasında)

Sandaxana - mətbəx

Sapılca - qulplu tava

Saplax – balta sapı

Saplax – ağacdən qoparılmış meyvənin üstündə qalan uzun nazik hissə-budaq

Sarıçiçəx' - çiçək növü

Sarılıx - kəhraba

Sarıtikan - yabanı bitki növü

Sarı yemiş – yemiş növü

Satıl - vedrə

Savax - sahə suvarıldıqdan sonar suyun kəsilib axıldığı yer

Saya - sadə, gülsüz<parça>

Sazdix - qamışlıq

Sazax - küləkli soyuq hava, sərt küləkli hava

Seçmə–quru təzək qırıntıları

Selab I – sel suyu

Selab II –selin açdığı yol, dərə

Selaf I – bağ və ya əkin sahəsinə verilən çoxlu su

Selaf II – sel yuyan yer, selin açdığı yol, dərə, arx, oyuq

Selaparan – daşqın nəticəsində çayın və ya arxın yuyub apardığı yer

Selləmə - suvarma növü

Seşmə -bax: şaşma

Səbzi - kəvər

Səbzikar - göyərti əkilən yer

Səbzi plov – plov növü

Səcəyağı - bax: sacayağı

Səcin - qış da yandırmaq üçün doğranıb səliqə ilə yığılan odun qalığı, topası

Sədəmə toxumax - zərər, ziyan çəkmək

Səhən - irili-xırdalı dərin minalı qab

Səqqət - şikəst, əlil

Sələ - 1.iri qab, aşıüzən; 2.nazik şüv ağacdan toxunmuş aşıüzən (söyüd şivlərindən hörülüb hazırlanır)

Səllimi - sahıbsız, özbaşına qalan

Səngəx' - yaxşı, tam bişmiş çörək

Səngiməx' - sakitləşmək, yavaşmaq, ara vermək

Səntirrəməx' - büdrəmək

Sərimək - səs çıxarmaq (yumurtalamaqdan əvvəl toyuğun çıxardığı səsi bildirir)

Sərpic - mis qab (ot, dağ çiçəklərinin və qızıl gülün cövhərini çəkmək üçün istifadə olunur)

Sərpməx' - burxulmaq

Sətil - qulplu mis su

Səy - də li, axmaq

Səyilləmək–gicəlmək

Səyriməx' - titrəmək (gözə aiddir)

Sığır - lavaş

Sıxalamax - silkələmək, bərkə-boşa çəkmək

Sımsırax - qaş-qabaq, qaradınməz

Sıpxımax- günahkar olduğu üçün bir tərəfdə sakitcə dayanmaq, bir küncə qısılmaq

Sıptımax - gizlətmək, xəlvəti aradan çıxmaq

Sicilləmə - hərbə-zorba, ultimatum

Sıxlət - sıxlıq

Sıxlətdik - bax: sıxlət

Silə - ağzına qədər dolu

Silsilə - boyunbağı (çəçikdən böyük olur)

Simləmək - 1.xəstəliyi şiddətlənmək, 2. irinləmək;

Simsar - 1.yaxın qohum; 2.uzaq qohum

Sındirməx' - bax: sendirməx'

Sineyvaz – yemiş növü

Sinirmək–həzm etmək, dözmək, qəbul etmək

Sinirsimək- qurutmaq

Sinməx' - gizlənmək məqsədi ilə aşağı əyilmək, oturmaq

Sinsiməx' – inamını itirmək

Sirillah: Sirillah qalmax - mat-məəttəl qalmaq

Sitar - paltar

Sitilləməx' - üşümək, donmaq, soyuqdan titrəmək

Soğança - 1.xörək adı; 2.yağda qovrulmuş soğan

Solux - 1.birbaşa; 2.nəfəs; 3.fasilə

Somu - peç, soba

Somu - ən qara çörək

Sonalamax - seçmək, bəyəndiyini axtarmaq

Sonqullamax - şikayətlənmək (yaşayış tərzii ilə bağlı işlədilir)

Sonurqamax –fikir vermək

Sortux - birudum

Sortuxlamax I - acgözlüklə sümürmək, içmək

Sortuxlamax II - əmmək, ara verə-verə əmmək

Sosu - sofu

Sosur – adamayovuşmayan, özünüçəkən

Soutqalanmax - gileylənmək, sızıldamaq, şikayətlənmək

Sovacax – böyük bir çayı bir neçə yerə ayıran dəmir parçası

Sovxa - 1.sahibsiz paltar; 2.ölmüş adamın paltarı

Soy-sop–nəsil, kök

Sozalmx - zəifləmək, halsızlaşmaq, xəstələnmək

Spanax - şomu

Sucax – suluyer

Sucux - qoz, şirin xəmir və sairədən hazırlanan şirniyyat

Suçax – çirkli suları tökmək üçün quyu

Suçiçəyi –arxların içərisində bitən yaraşlıq sarı çiçəyi olan yeməli göyərti

Suçuxmax – günahkar olduğu üçün sakit dayanmaq, utanmaq

Sultan – uşaq oyunu adı (aşıq-aşıq oyununda işlədilir)

Sulux - əldə, bədəndə yanıq və s. nəticəsində əmələ gələn köpmə

Summat- boy-buxun, qədd-qamət

Surfalamax -parçalamaq

Suvadax - çox, bəl

Suyux - 1.acgöz, tamahkar, qarınqulu; 2.hər şeyə meyl, tamah salan

Suyum - görkəm, təhər-töhür

Süləyənti - küçələrdə, məhəllələrdə sür-sümük axtaran (sahibsiz itlərə aiddir)

Sülü - mil; corab toxumaq üçün istifadə edilən alət

Sümbə - dar (paltara aiddir)

Sümsüx' - sırtıq, veyl-veyl gəzən, sülənən

Sümsümməx'-sülənmək

Sürə - müddət

Sürtük - sırtıq

Sürütmə - şapşapı, evdə geyilən yüngül ayaqqabı, çəkələk

Sütül - məc.cavan oğlan

Süysün - peysər, boyun

Süyüllənməx' - veyllənmək

Süzülmək - köhnəlmək, cırılmaq həddində olmaq (paltara aid)

Şabbadan - birdən, qəflətən, gözlənilmədən

Şadara – iri gözlü ələk (taxılı təmizləmək üçün istifadə edilir)

Şadaraçı – torpaq ələyən

Şah: Sah tut - tut növü

Şahad - şahid

Şahinişin – otağın bayıra tərəf çıxıntılı yeri (böyüklər oturur)

Şahnama:Şahnamaya qoymax - ələ salmaq, lağ etmək

Şahterə - yabanı dərman bitkisi adı

Şaqqıldax – qoyunun quyruğunda tüklərə yapışaraq qurumuş peyin

Şaqqüşətdi - bax:saqqavatdı

Şalax I - ərik növü

Şallax II - qovun (uzunsov olur)

Şallax- qamçı, qırmanc

Şamaxı - kalağayı

Şamı - yemək növü (balaca-balaca küftələrlə bişirilir)

Şanapipix'- hophop

Şanqey - dişli it balası

Şapalax - sillə

Şapban - iri, yekə

Şapban- - iri-iri

Şaş -çəp (gözlə bağlı işlədilir)

Şatanaxlı - pinti, səliqəsiz

Şatır - çörək yapan (uzun, təndir lavaşına oxşar «səngəx» çörəyini bişirən adam)

Şattırax - çörək yapma, çörəkbişirmə sənəti

Şellənməx' - boş-bekar gəzmək, avaralanmaq

Şelpik - yavan, yağsız (ət)

Şen - abad

Şennətməx' – abad etmək, abadlaşdırmaq

Şenniy I - 1.kənd, oba, yaşayış məntəqəsi; 2.kəndin bir hissəsi

Şenniy II - abad

Şennix'li – abad olan

Şennix'siz – abad olmayan

Şeşdi - lüləsinin içərisində yiv olan tütəng, yivli tütəng

Şeşləmməx'- 1.qürurlanmaq; 2.özünü yüksək tutmaq, özünü çəkmək

Şeşi iynəsi – çuvaldızdan kiçik iynə

Şeşsiz - lüləsində yivi olmayan (tütəng)

Şeyhə salmax - qışqırmaq, çığır-bağır salmaq

Şeyhə çəxməx'-qışqırmaq, hay-küy salmaq

Şeytan şəri -şərbaz, şərxəta

Şeytan tənəkisi - göbələk növü adı

Şeytançılıx - xəbərçilik

Şəbədə - lağ

Şəhləmməx' - qıcanmaq, qəzəblənmək, üstünə əl qaldırmaq

Şəhrə I- heyvanın qabırğasında olan yağ təbəqəsi

Şəhrə II- ərinmiş yağın üstünə çıxmış şirə

Şəhrəli – yağlı ət, heyvan

Şəhrəsiz – yağısız ət, heyvan

Şələmzar - müxtəlif əşya, şey, şələ-külə

Şələsül - şərbaz, böhtançı, araqarışdıran

Şəlpə - iri, sallaq

Şəlpix'- keyfiyyətsiz, yağısız ət

Şəmələt - lağ, rişxənd

Şəmələt eləməx' – lağ eləmək, rişxənd eləmək, ələ salmaq

Şəpix'- yavan, yağısız ət

Şərbağı - şəhərdə olan bağlar

Şərit – paltar sərilən ip

Şəritdəməx' - iplə bağlamaq, sarımaq

Şərovlı - duzlu, duzlanmış

Şərovsuz - duzsuz, duzlanmamış

Şərşamata - şər, böhtan böyük (adam)

Şətə - 1.yalnız kəvəri biçmək üçün istifadə edilən alət; 2.əkin
kağlamaq üçün alət, alakeş

Şətəsi işləməx'-bacarmaq, gücü çatmaq

Şətələməx' - əkin sahəsinin alağını təmizləmək, alağını vurmaq

Şıdırğı - fasiləsiz, arası kəsilmədən

Şırım – kiçik su arxı (əkin sahəsində açılır)

Şırrama - güclü, şıdırgı, birdən (yağışa aid)

Şil - əlil, şikəst

Şılaşi – düyü şorbası

Şilə I – qırmızı rəngli çit parka adı

Şilə II – qız toyu

Şilə III - xörək adı (qatıqsız, yağda bişirilən dovğa)

Şilxor I- üçillik erkək və ya dişi at

Şilxor II – ayağını bir balaca sürüyən

Şilimşəhrə - tamam açılmış yara

Şil-küt - sınıq, yararsız

Şimdi - indi

Şirazə - kitabın vərəqlərini saxlamaq üçün onun arxa tərəfinə vurulan tikiş

Şirazəçi – kitabın vərəqlərini tikən adam

Şirəxana – üzüm əzmək üçün xüsusi yer, böyük hovuz

Şiroqurdu – dadamal öyrənmiş

Şirşirə - 1.üzüm növü; 2.üzümdən hazırlanmış xörək növü (əldadı üzüm növündən bankalara doldurulub üzərinə tökülən sirkə ilə qənd şirəsinin birgə məhlulundan hazırlanır)

Şiş - birtərəfi çəngəlli, birtərəfi əzik uzun dəmir

Şisəx' – iki yaşlı doğmamış qoyun

Şişəyən - yekəxana, lovğa

Şonqarxana – çox soyuq

Şoralammax - axmaq, tökülmək

Şortdamax - aralı- aralı tikmək, başdansıvdu tikmək

Şotur – dırnaqda əmələ gələn xəstəlik adı

Şumal - hamar, düz

Şüfgə - şiv (üzüm tənəyini bildirir)

Şütüməx' -boş-boş gəzmək, veyllənmək

Şüv - düz

Şüvən-ağlaşma

T

Ta - daha

Tab- taqət, dözümlü

Tab gətirməx'- dözmək, davam gətirmək

Tag - yığılmamış xiyarın, qovunun, qarpızın budağı

Taxda I- əkin sahəsində zolaq, əkin sahələrində bərabər ölçüdə bölünən hissə, ensiz, uzun və düz əkin yeri

Taxda II- 100-150 tumdan ibarət olan bir sıranın düzülüşü

Taxda III- tumana sərflənən parçanın bərabər hissəsi

Taxdası əskik – yüngül xasiyyət (adam)

Tana I – qulağın sırğa salınan hissəsi, yumşaq yeri

Tana II- burun deşiklərinin sağ-sol ətrafının yumşaq hissəsi

Tapan- mala

Tapançı - əkin sahəsini malalayan adam

Tapannamax- əkin yerini malalamaq

Tapı- çörək növü

Tar I-toyuqların tövlədə axşamlar üstündə yatdığı uzun ağac

Tar II-dağda, təpədə küləyin bir yerə yığıldığı qar yığını

Tarım - dartılmış, bərk çəkilmiş

Tarm çəx'məx'- dartıb bağlamaq

Tarma- üzüm talvarı

Tarp -ağacdən hörülmüş çəpərlə qabağı kəsilmiş su

Tarraşmax - taraçıxmaq (toyuğa aid)

Tasdıxlamax - dilə tutmaq

Tay I-meyvə ilə dolu ağacdən toxunmuş böyük qab

Tay II - bərabər, münasib, bab

Tay III - ot, saman, odun qalağı

Taya – bir yerə toplanmış ot topası

Tel I - sap

Tel II- saç

Telbasdı – xanımlar üçün qızıldan yarım tac (saça vurulur)

Ter- mədə, gödən

Tesi- ip əyirmək üçün əldə işlədilən alət

Təbərrix'- nadir tapılan şey

Təbərzi- ərik növü

Təbrizi I- iydə növü

Təbrizi II- üzüm növü

Tək- çərşənbə axşamı

Təkəmsəyrək' - tək-tük, çox seyrək

Təkəsəqqal - giləsi az olan üzüm salxımı

Təkəsəqqalı - yeməli yabanı bitki

Təlbə - tərəzi

Təlis - xəmirin altına salınan nazik parça

Təlisbat - tez görülən iş, möhkəm olmadığı üçün tez sökülən tikiş

Təlləməx' I - aldatmaq, dilə tutmaq, tovlamaq

Təlləməx' II - qalmaq, bir-birinin üstünə yığıb toplamaq, qalaqlamaq

Təliyət - bacarıq, səliqə-səhman

Təmənnəşməx - salamlamaq

Təməti - işlənmə nəticəsində ağzı nazikləşən poladdan hazırlanmış bıçaq

Tən I- yarı

Tən II- inəyin tənəsül orqanı

Təndirəsər - təndir olan yer, təndirxana

Tənəf – yoğun ip

Təntiməx - 1.tələsmək, özünü itirmək, çaşmaq, nə edəcəyini bilməmək; 2.darılmaq

Təntürüst - yerbəyer

Təpcək- belin sapma vurulan uzunsov taxta (belin yuxarı

tərəfində ayaq qoymaq üçün əlavə edilir)

Təpçiməx' - yamamaq

Təpəcəx' - su sənəyinin ağzını bağlamaq üçün parçadan tikilmiş uzunsov dəyirmi qapaq

Təpərri I - dözümlü

Təpərri II - qoçaq, işbacaran

Təpilməx' - soxulmaq, zorla içəri keçməyə çalışmaq, hücum etmək

Təpiməx' - bir az qurumaq

Təpinməx' - hədə-qorxu gəlmək

Tərəlçə - gözəlçə

Tər halva – halvanın bir növü (yağ, un və doşabla bişirilir)

Tərpətyan- bax: tərpətyün

Tərsix'məx' - tərs gətirmək

Tərsovant - bax: tərs avant

Təs -at peyini

Təsdəməx' - geri itələmək, irəli buraxmamaq

Təsəki - gecə yatanda başa qoyulan papaq

Təsib - təəssüb

Təsmət - xəcalət

Tətələbaz - fırıldaqçı

Təvrəx' - dəyirmanın daşını oxla birləşdirən hissə

Təyəng - tənək

Tığ - sovrulmaq üçün xırmana uzunsov şəklində yığılıb döyülmüş taxıl topası, taxıl yığmı

Tığ vurmax – qalaq vurmaq, taxılı, buğdanı bir yerə yığmaq, toplamaq

Tıxac – su sənəyinin ağzına taxılan qapaq, əski

Tıxcamax - basa-basa doldurmaq, möhkəm doldurmaq

Tıxlama - qatıq-çörək doğraması (yemək növünün adı)

Tınar- tənə, qınaq

Tıncıxmax- 1.ürəyi darıxmaq, sıxılmaq, təngnəfəs olmaq;
2.boğulmaq

Tınıx – bir iş bacarmayan

Tısmax- küsmək

Tısmırax- qısaboy, gödək

Tiftix'- didilmiş

Til- çıxıntı

Tilişgə - hər hansı bir əşyada ilişən hissə (əsasən ağacda olur)

Tinyət- xasiyyət

Tirəboran- arasıkəsilmədən yağan yağış

Tirəlix'- nifaq, ayrı seçkilik

Tiyan- iri qazan

Tiyə I - mal-qaranı kəsmək üçün işlədilən alət, bıçaq

Tiyə II- balaca bıçaq

Toba - tövbə

Topar – maneyə rast gələrək kükrəyən su

Toparramax- bir yerə yığmaq, toplamaq, cəmləmək

Toralmax I- qaralmaq (havaya aid)

Toralmax II- kökəlmək, yaxşılaşmaq

Toran- qaranlıq düşən vaxtı

Torannıx – axşam qaranlıq vaxtı

Torta - kərə yağ əridilib dağ olduqdan sonar qabın dibində qalan çöküntü

Tosmərək- qısa boy (adam)

Tosun- ərköyün

Tovlamax - aldatmaq, yoldan çıxarmaq

Tovlamax I - qovurmaq

Tovlamax II- əyrilmiş sapı, ipi iki qat edərək yenidən əyirmək

Toy damı - toyxana, mağar

Tozanax - toz-torpaq

Tozanqı I – toz şəklində yağan qar, narın qar

Tozanqı II – toz halında yağan yağış

Tulamazdı- adamı vurmaq üçün uzaqdan atılan gödək ağac

Tulazdamax- tullamaq, atmaq

Tulux- insanın köklük xəstəliyi

Tum – ləkləri bir-birindən ayırmaq üçün kənarlarına çəkilən dördkünc torpaq qalağı

Turşaşirin - həm turş, həm də şirin meyvə

Turşələk - yeməli yabanı bitki

Tus I – iki metr hündürlüyündə və sıra ilə düzülmüş uzun əkilən torpaq qalağı

Tuş II - üzə-üzə, bərabər

Tutacax- ocaqdan isti qabı götürmək üçün istifadə edilən xüsusi dəsmal

Tutaşmax- 1.güləşmək; 2.dalaşmaq

Tutçərçəbi - tutu, əriyi və alçanı çırpmaq üçün istifadə edilən palaz

Tutma -1.qovunun bir növü; 2.qısa saxlanılan qovun

Tutrax - gözəgəlimli, yaraşqılı (adam)

Tutuşmax - yanmaq, alovlanmaq

Tutuzdurmax – uyğunlaşdırmaq

Tülə - yetişməmiş yemiş

Tülüngü - oğru

Tüng - suqabı, qrafin

Tüsüx'tayı - iş-güc bilməyən, əlinin tutumu olmayan

U

Ubornu - ayaqyolu, tualet

Ucbat - görə

Uçux – qızdırmadan və ya qorxudan dodaqda xəstəlik və ya qorxu nəticəsində əmələ gələn yara

Uçuxlamax – dodaqlarda yara əmələ gəlmək, suluqlamaq

Umsux – doğmuş qadının hər hansı bir xörəkdən, meyvədən yemək üçün tamah salmaq

Unnuca - yeməli bitki adı

Urcah:Urcah olmaq - rastlaşmaq, rastgəlmək

Urcah eləməx'- tanış eləmək

Uruf - ruh

Urufuinciməx' – ruhu incimək

Urva - çörək üçün hazırlanan kündələrin üstünə səpilən un

Urvat - hörmət, xətir

Urvatdan salmaq - hörmətdən salmaq, hörmətsizlik etmək

Ustuflu - bax: ustublu

Uşqummaq - meyletmək, tanıdığı adama tərəf getməyi istəmək (dil açmamış körpə uşağa aiddir)

Uyar - uyğunluq, oxşayış, bənzəyiş

Uyuşmaq - öyrəşmək

Uzdammaq - əvvəlcədən müəyyənləşdirmək

Uzunsap - alma növü

Uzunsülləm - uzunsov

Ü

Üçayax – yallı növü

Üçəm – bir dəfəyə üç bala doğmuş (qoyun)

Üdələməx – fasiləsiz olaraq boş-boşuna danışmaq

Üfürməx'- püfləmək, şişirtmək

Ülkməx'- hürkmək

Usküx'ləməx'- qaynara düşmək (əriməyə qoyulmuş yağ barəsində)

Üsrət - çətinlik

Ütələx'- tələskən

Ütməx'- birisinin varını ələ keçirmək

Ütü - 1.bəla; 2.təhlükə; 3.qəza

Ütüyə tüşməx'- tələyə düşmək, bəlayə düşmək

Üyütməx' - yemək, tez-tez yemək

Üyüdüf töx'məx'- tez-tez danışmaq, mənasız formada, qırıq-qırıq danışmaq

Üz - qaymaq

Üzbəsurat - üz-üzə, üzbəüz

V

Vayıs - səbəbkar, bais (pis hadisələrə aid)

Vayqannı - hər hansı bir pis hadisənin səbəbkarı

Veran –xaraba

Verimli - məhsuldar

Vəğəmnəməx' I - rəngi qaçmaq, avazımaq

Vəğəmnəməx' II - dərd bağlamaq

Vəlan - avara

Vər - lək, əkində cərgələrin arası, cərgə, sıra

Vərdənə - yoğun oxlov (hər iki ucunda əl tutmaq üçün yer

olur)

Vərəzən–üzüm və ya əncir qurutmaq üçün yer

Vird:Virдинis alma x – meylini salmaq, fikrini-zikrini bir adama yönəltmək

Vurğun - qəfildən ürək tutma, xəstəlik

Y

Yağbar – bişmiş qaraciyər və quyruqdan döyülüb hazırlanmış xörək növü

Yağərdən - tava, yağ əridilən qab

Yağır - sürtünmə nəticəsində əmələ gələn yara, dəridə üstü açılmış yara

Yağır olmax - yorulmaq, çox işləmək

Yaxınkeş - qab (ət, kartof qızartmaq üçün istifadə olunur)

Yalax - itə yal tökülən yer

Yalama – daş duz parçası (xiyar yeyilərkən istifadə olunur)

Yallanmax I – yaltaqlanmaq

Yallanmax II – boğaz otarmaq

Yamışax - yaşmaq, ağıza tutmaq üçün istifadə olunan parça

Yana - ötrü

Yançax – yan hissə

Yanımlı - canıyanan, can yandıran

Yanpörtü - çəpəki, əyri, yanıüstə (oturmağa aid)

Yantay - səbət

- Yapalax** – qısa boylu, balaca boylu kök (adam)
- Yapba** - təzək, yumrulanaraq divara, təzək qalağına vurulan mal peyini
- Yapma** - təzək
- Yar** – suyun yuyub apardığı yer, sahil
- Yardarrıx** – iki nəfər arasında bərabər bölünən məhsul
- Yarımax** - xoşbəxt olmaq
- Yasdanmax** – işini buraxıb başqa yerdə arxayın oturmaq
- Yasdar** - tənbel
- Yasdığaltı** – yatan vaxtı yeyilən yemək
- Yasdıxlamax** – yatmazdan qabaq bir qədər yemək
- Yatax** – qoyun salınan yer
- Yatar** - var-dövlət (qızıl-gümüş, pul)
- Yava** - yavaş, asta iş görən
- Yavannıx** - pendir, yağ, qovurma
- Yayxalamax** - yumaq, su ilə yüngülvari yumaq
- Yayxıntı** – qabın dibində qalan yemək qalığı
- Yayma**- südlü sıyıq
- Yedəx'**- aşağısı gen, ağızıdar mis qab
- Yeddi arxa dönən** - özündən yeddi nəsil əvvəl olanlar
- Yekə**- böyük
- Yekəxana** - lovğa
- Yekəxanalıx** - lovğalıq

Yel I - revmatizm

Yel II - külək

Yelapardı – çox yüngül, çox nazik (parça)

Yelbeyin - ağılsız, hər deyilənə tez inanan, yüngül

Yelək - qolsuz, gödək paltar

Yelənə - balaca, su quşu adı

Yelin – heyvanın əmcəyi

Yellinnəməx' – doğum vaxtı yaxınlaşmaq, doğum ərəfəsində əmcəyi böyümək, südlənmək

Yelquz – yel xəstəliyi, revmatizm

Yemişan – payızda yetişən giləmeyvə növü

Yemişən – xırda yeməli meyvəsi olan tikanlı ağac

Yendirməx' – saymaq,

Yengə I - qardaş arvadı

Yengə II - toy vaxtı gəlinin yanında gedən qadın

Yengə III – dayı arvadı

Yermalması - tərəvəz növü (günəbax:an koluna bənzəyən bu tərəvəz bişməmiş qabıqlı yeyilir)

Yerikləməx' - hamilə olduğu üçün turş yeməklər istəmək

Yeryapalağı - gödəkboylu

Yeyilmə - dəri xəstəliyi

Yeznə - kürəkən

Yığın:bir yığın - xeyli, çoxlu

Yığnax - toplantı, məclis

Yol - dəfə

Yolbasar – yol düzəldən, asfalt basan maşın

Yollaşmaq - razılaşımaq, razılığa gəlmək

Yolmalamaq - dəridən tükü, yunu yolmaq

Yorğa – atın yeriş növü; xoşa gələn yeriş, rahat yeriş (ata aid)

Yovşax - bit

Yönnü - yaxşı

Yönü:yönü bəri - xəstənin yaxşılaşması

Yuxalmaq - kövrəlmək, canıyananlıq etmək, yumşalmaq

Yük- yığılmış yorğan-döşək

Yük yeri - yorğan-döşək yığmaq üçün divarda düzəldilən xüsusi yer

Yüklü: yüklü olmaq- hamilə olmaq

Z

Zağa - mağara

Zağar - qısa boy, kök, dolubədənli, yekəqarın (adam)

Zağarça - qısa boy, gödək, yoğun (adam)

Zarapba-zorux - səs-küy

Zayı olmaq - rədd olmaq

Zelit - tənəkə, nazik dəmir

Zep – çatlamış saxsı qabları yapışdırmaq üçün əhəng, yumurta və pambıqdan hazırlanan yapışqan

Zəpləməy - əhəng, yumurta və pambıqdan hazırlanmış yapışqanla yapışdırmaq

Zəpli - əhəng, yumurta və pambıqdan hazırlanmış yapışqanla yapışdırılmış

Zəşt - tənəkə, nazik dəmir

Zəştqavavı – nazik dəmirdən olan manqalda hazırlanmış kabab

Zəqa:vətdi - qanacaq, əliaçıq

Zəmbərəx' - yerindən gec tərpənən (adam)

Zəncirə - məxmər və zərli paltarın ələyinə tikilən bəzəkli haşiyə

Zənəhliy - biclik

Zəngəl – ayağı isti saxlamaq üçün xüsusi meşin boğazlıq

Zəngələy - kələkbaz

Zənkələy - bax: zəngələy

Zərdə - yerkökü

Zərələx' - kəklik tutmaq üçün düzəldilmiş tələ

Zəriş - giləmeyvə növü (aş qara və qan təzyiqində istifadə edilir)

Zərvəraq - gəlinin bəzənməsi üçün istifadə edilən gün işığı kimi parıldayan kağız

Zəvzəməx' - boş-boş danışmaq, həddindən artıq boş-boş, mənasız danışmaq

Zəyduz - zəylə duzun qarışığından hazırlanmış aş maddə

Zəyduzlamax - dərinini aşılamaq üçün dəriyə zəy duz sürtmək

Zəyəmək - kətan yağı

Zıg - palçıq

Zıxçalamax - didişdirmək (insana aid)

Zır - kobud, qaba (adam)

Zıran - axırıncı (oyunda)

Zırı - yekə, iri, böyük, yekəpər (adam)

Zina - atası məlum olmayan

Zinə - yerin altından çıxan palçıqlı su

Zingirə - üzüm salxımının budağı

Zingirtə - üzüm salxımının bir hissəsi, üzərində bir neçə gilə olan üzüm salxımı

Zir - nəlbəki

Zircix' - şuluq, nadinc

Zirəx' - cəld

Zoddama - boşdansovdu

Zoddama eləməx' - başdansovdu eləmək (görülən iş barədə)

Zoğalaşı – zoğal və düyüdən bişirilən xörək

Zoğlamax - zoğatmaq, göyərək boy atmaq

Zola - ərik, qoz çırpmaq üçün istifadə edilən uzun, nazik ağac (3-4 metr uzunluğunda olur)

Zolax - əkin yerinin, meşənin bir hissəsi

Zol-zol - zolaq-zolaq

Zomburd - üzdə olan şiş

Zopu:Zopu tərpməx' - yallı getmək, atılıb-düşmək

Zövzəməx' - hürmək

Zövzüməx' - bax: zövzəməx'

Zülə:Zülə getməx' - həsrətini çəkmək, ürəyi istəmək

Züvməx' - sürüşmək

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. **ADİL, 1966**-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı: Elm, 1966, 595 səh.
2. **ADİL, 1980**-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı:Elm, 1980, 576 səh.
3. **ADİL, 1987**-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., Bakı: Elm, 1987, 544 səh.
4. **Azərbaycan kitabı, 1985** -Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-198), bibliografiya, İrəvan: Erm.SSR Kitab Palatası, 1985, 164 səh.
5. **ASE, 1980**-Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c, Bakı, 1980
- 6.**ASE, 1981**- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V c, Bakı, 1981.
- 7.**ASE, 1982**-Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası , VI c, Bakı, 1982
- 8.**Azərbaycan toponimləri** - Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999, 588 səh.
9. **Bayramiv İ., 2000**-Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti, Bakı: Elm, 2000, 106 səh.

10. **Bayramiv İ., 2002**-Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı: Elm, 2002, 696 səh.
11. **Bayramiv İ., 2011**-Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2011,
12. **Budaqov B., Qeybullayev Q.,1998**- Budaqov B., Qeybullayev Q.Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Kafta Press, 1998, 452 s.
13. **Allahverdiyev C., Cəfərov C., 2015**-Allahverdiyev C., Cəfərov C. İrəvan Pedaqoji Texnikumu, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2015, 105 səh.
14. **Cəfər Qiyasi, 2007**- Cəfər Qiyasi. Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri (buklet-açıqca), Bakı, 2007.
15. **Çələbi E.1992**- Çələbi E.Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1992, 92 s.
16. **Dağlıq Qarabağ, 1989**- Dağlıq Qarabağ: zəka qalib gələcək / Sənədlər və materiallar. Bakı: Azərbaycan, 1989, 461 s.
17. **Ərəb və fars sözləri lüğəti,1966**- Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1966, 10
18. **Əhmədov H., 2014**- Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi, Bakı: Elm və təhsil, 2014, 432 səh.
19. **İcmal dəftəri, 1996**- İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 səh.

- 20. İsmayıloğlu C., 1990-** İsmayıloğlu C Yerevan sözünün etimologiyası, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 22 iyun 1990
- 21. Köçərli F., 1978-** Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı: Elm, 1978, 460 s.
- 22. Köçərli F., 1981-**Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c. Bakı: Elm, 1981, 460 s.
- 23. Qeybullayev Q., 1992-** Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
- 24. Məmmədov S., 1992-** Məmmədov S. İrəvan şəhərində etnik çevriliş // Azərbaycan, 1992, № 2, s. 151-158
- 25. Məmmədov İ., 2002-** Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 699 s.
- 26. Məmmədov İ., 2002-** Məmmədov İ. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üfüqləri, Bakı: Adiloğlu, 2002, 210 səh.
- 27. Paşayev A., 1995-** Paşayev A. Köçürülmə. Bakı: Azərnəşr, 1995, 40 s.
- 28. İsmayılov R., 1993-** İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi, Bakı: Azərnəşr, 1993, 163 səh.
- 29. Səməd S.-**İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. “Respublika” qəzeti, 8 iyul 2014, 9 iyul 2014. 10 iyul 2014.
- 21. Şardən J., 1994-** Şardən J. Səyahətnamə. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam, 1711. Bakı: Elm, 1994, 96 s.

- 22. Əzizov E., 1999-** Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, Bakı:Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 səh.
- 23. Çingizoğlu Ə., 2011-** Çingizoğlu Ə. İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi və məşhur din xadimləri, "Soy" elmi-kütləvi dərgi, 2011, №3, səh.23-32.
- 24. Ələkbərli Ə., 2007-** Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı:Nurlan, 2007, 272 səh.
- 25. Aslanov V., 2002-** Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, I c., Bakı: Elm, 2002, 155 s.
- 26. Həbibov V., 1992-**Həbibov V. Abbasqulu ağa Bakixanov, Bakı:Gənclik, 1992
- 27.Tarixi coğrafiya, 1995,-** Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 səh.
- 26. Məmmədov İ.,Əsədov S., 1992-** Məmmədov İ.,Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi öçerk), Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 səh.
- 27. Fəruq Sümər., 1992-** Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.
- 28. Əliyev F., Həsənov U., 1997-**Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı, Bakı: Azərnəşr, 1997, 224 səh.
- 29. Səfərov R., 2000-**Səfərov R. Təhsil tariximizdə izi qalan ocaq, "Kaspi" qəzeti, 3 may 2012

- 30. Şükürov S., 2000-** Şükürov S. İrəvan hakimi Hüseyinquluxan və onun Zəngibasar mahalı (Azərbaycan tarixinə dair köməkçi vəsait), Gəncə: Əsgəroğlu, 2000, 149 səh.
- İbrahimov N., 1995-** İbrahimov N. Ermənistandan olan azərbaycanlı alimlər. **Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı: Gənclik, 1995, s.411-446**
- 31. İsmayılov M., Əliyev F., 1991-** İsmayılov M., Əliyev F. İrəvan xanlığı, “Azərbaycan” qəzeti, 19 aprel 1991
- 32. Məmmədov İ., 1985-** Məmmədov İ. Bədiilik dünyamızın doğma bir hənirtisi. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985), Yerevan, 1985, s.5-29
- 33. Əhmədli N., 2018-** Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri, I c., İrəvan şəhərinin Kameral təsviri (tərtib edən N.Əhmədli), Bakı: Tərxan NPB, 2018, 328 səh.
- 34. Qurbanov A., 2004-** Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, II c., Bakı: Nurlan, 2004, 504 səh.
- 35. Nəcəfov N., 2013-** Nəcəfov N. İrəvan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan bölməsinin acı taleyi, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 01 mart 2013, №8
- 36. Qızılbaşlar tarixi, 1993-** Qızılbaşlar tarixi (tərcümə və şərhlər M.Ə.Məmmədindir), Bakı: Azərbaycan, 1993, 48 səh.

- 37. Hüseynzadə Ə., 1975-** Hüseynzadə Ə. Sabunçu toponiminin mənşəyi//Azərb,SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası, № 7, 1975, s.44-49
- 38. Mustafa.N., 2020-**Mustafa.N.Y. İrəvan şəhəri, Bakı:Red N Line MMC, 2020, 292 səh.
- 39. Səlimov T., 1993 -**T. Q.Şağani. Abşeronun yer adları, Bakı: Elm, 1993, 76 səh.
- 40. Yüzbaşov R., 1966-** Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər), Bakı: Elm, 1966, 158 səh.
- 41. Qeybullayev Q., 1990-** Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı:Elm, 1990, 140 səh.
- 42. Seyidov M., 1989-** Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı:Yazıçı,1989, 326 səh.
- Süleymanov Q., Süleymanov N., 2009-** Süleymanov Q., Süleymanov N. Qaraqoyunlunun ilk təhsil ocağı, Bakı:Nərgiz, 2009, 376 səh.
- 43. Şirəliyev M., 1967-**Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı:Maarif, 1967
- 44. Məhərrəmov Z., 2010-** Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəb-mədəni mühit), Bakı:Nurlan, 2010,320 səh.

45.Rüstəmov F., 2022- Rüstəmov F. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, Bakı:Elm və təhsil, 2022, 240 səh.

Yusifov B., 1940- Yusifov B. 15 illik yubiley, “Sovet Ermənistanı” qəzeti 7 dekabr 1940.

Türk dilində

45. Nazim Mustafa, 2015-Nazim Mustafa. İrevan şəhri, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, 269 seh.

Rus dilində

46. Гейбулаев Г., 1986- Топонимия Азербайджана, Баку, 1986.

47. ДТС, 1969-Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.

48. Капанцян Гр., 1940- Капанцян Гр. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван: Государственный Университет, 1940, 113 с.

49.Меликишвили Г., 1964- Г.К.Меликишвили. Урартский язык, М.: Наука,1964, 74 стр.

50. Огенесян К., 1968- Огенесян К.Л. Эребуни, Ереван, 1968.

51. Радлов В., 1893- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.І, ч.1-2, СПб., 1893, 1914 с.

52. Сборник сведений, 1875- Сборник сведений о Кавказе, т. III, Тифлис, 1875

53. Шопен И., 1852- Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб: Императорская Академия Наук, 1852, 1231 с.

Alman dilində

54. Hübschman H., 1904-Hübschman H. Die altarmenisehen Ortsnamen Verlag von Karl Y.Trübner. Strasburq, 1904, p. 197-400

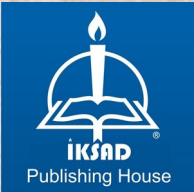
Erməni dilində

55. Կորկոտյան Զ., 1932- Կորկոտյան Զ. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երևան: Հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի, 1932. 182 էջ: (Qorqodyan Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi. Yerevan: Melkoyan fond, 1932, 182 s.)

56. Էփրիկյան Հ., 1900- Էփրիկյան Հ. Պատկերագարի
բնաշխարհիկ բառարան, սր. 1, Վենետիկ, 1900, 806 էջ:
(Yefrikeyan H. İllüstrasiyalı coğrafi adlar lüğəti, Venesiya,
1900, 806 səh.)

M Ü N D Ə R İ C A T

İrəvan şəhəri və onun tarixi haqqında6
İrəvan:maarif, dövri mətbuat, kitab nəşri, ədəbi mühit. Maarif	34
Dövri mətbuat və kitab nəşri	81
Ədəbi mühit	92
İrəvan şəhərinin tarixi abidələri onomastik vahid kimi	119
İrəvan şəhərinin urbonimləri.....	147
İrəvan şivəsinə aid nümunələr. Lüğət	164
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	215

ISBN: 978-625-367-356-7